

34

340

И-60

О. ҲУСАНОВ, О. КАРИМОВА, Х. АЗИЗОВ,
Х. ТҒИЧИЕВА, З. КАРИМОВ

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ

(махсус курс)

2032200

ЎЗБЕКИСТОН ҲУҚУҚ БУСАДА
1997 йил 12 ой 12 кун

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1997

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Республика таълим маркази умумтаълим мактабларининг 10—11-синфлари, янги турдаги таълим муассасалари ва урта махсус ўқув юртлари ўқувчилари учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этган.

Ўқув қўлланмаси раҳбари ва масъул муҳаррир — юридик фанлари доктори О. ҲУСАНОВ.

КИРИШ

Ҳар қандай мамлакатнинг демократик хусусиятларини кўрсатувчи шартлардан бири — инсон ҳуқуқ ва эркинликларига қандай ёндошганлиги ҳамда унинг амалга ошиши учун қандай шарт-шароитлар яратилганлиги билан белгиланади. Ўзбекистон Республикасининг демократик ва ҳуқуқий давлат қуришдан мақсади — мамлакатда яшовчи ҳар бир кишининг ҳуқуқ ва эркинликларини тула таъминлашдир. Бунинг учун, аввало Ўзбекистонда ҳуқуқий асос яратилди, яъни республика Конституцияси ва қабул қилинган қонунларда умумэътироф қилинган халқаро ҳужжатлар қоидаларига мос келувчи инсон ҳуқуқ ва эркинликлари белгилаб қўйилди.

Тарихий тажрибалардан маълумки, инсон эркинликларини фақатгина қонунларда белгилаб қўйилишининг узи масалани ҳал қилмайди. Собиқ иттифоқ қонунларида ҳам кўплаб ҳуқуқ, эркинликлар белгиланар, лекин улар амалга ошмай қолар эди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари масаласига, уларнинг амалга ошишини таъминлашга алоҳида эътибор берилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 йил август ойида бўлиб ўтган олтинчи сессиясида республика Президенти И. А. Каримов «Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари» мавзусида маъруза қилиб, демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим ва ажралмас қисми бу инсон ҳуқуқлари ва эркинликларга эътибор эканлигини қайд қилди. Маърузада инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг асосий бойлиги, деб таъкидланар экан, бундан кейин ҳам бу масалага катта эътибор бериш, ҳуқуқ ва эркинликларга риоя этилиши устидан доимий назоратни кучайти-

риш, бунинг учун назорат олиб борувчи тузилмалар тизимини такомиллаштириб, бу борада халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни яхшилаш алоҳида уқтирилди. Шу масалаларнинг амалий ифодаси сифатида 1996 йил 11—13 сентябрда Тошкентда Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти иштирокида «Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари бўйича миллий муассасалар» мавзусида ўтказилган семинарни кўрсатиш мумкин. Семинарда халқаро ташкилотлар ва купгина хорижий мамлакатлар вакиллариининг эътироф этишича, инсон ҳуқуқларини таъминлаш борасида республикамизда купгина ишлар қилинган ва давлат сиёсати бу масалани юқори даражада ҳал қилишни назарда тутмоқда. Семинарда мамлакатларда инсон ҳуқуқларига риоя этилишини назорат қилувчи муассасаларнинг фаолиятини янада ривожлантиришга қаратилган тавсия ва таклифлар баён қилинди.

Инсон ҳуқуқларига амал қилишнинг таъминловчи воситаларидан бири — ҳар бир кишининг ўз ҳуқуқини яхши билиши, ҳуқуқий онгни юқори даражада шаклланиши ҳисобланади. Шунинг учун Олий Мажлис сессиясида инсонларнинг янги ҳуқуқий онгини шакллантириш зарурлиги қайд қилиниб «Шундай бўлсинки, ҳар бир киши инсон эркинликлари — айни вақтда муайян бурч, мажбурият ва масъулият эканлигини чуқур ҳис этиб турсин. Барча ўқув юртларининг ўқув дастурларига «Инсон ҳуқуқлари» махсус курсини киритиш. шунингдек, таълим ва тарбиянинг бутун жараёнига инсонпарварлик ғоясини бўйсундириш зарур», дейилди. Президентнинг курсатмасини амалга ошириш ва инсон ҳуқуқлари туғрисидаги маълумотларни барча таълим тизимида ўтишни назарда тутган ҳолда ушбу ўқув қўлланмаси тайёрланди.

Махсус курсда белгиланган мавзулар инсон ҳуқуқлари бўйича дастлабки ва энг зарурий маълумотларни ўз ичига олади. Қўлланмада ўқув курсининг вазифаси ва уни ўрганишнинг аҳамияти, шахснинг ҳуқуқий ҳолати тушунчаси, фуқароликнинг аҳамияти, инсон ҳуқуқларига Ўзбекистон тарихи нуқтаи назаридан ёндошув, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари борасидаги ҳуқуқий ҳужжатлар, шахсларнинг шахсий, сиёсий, иқтисо-

дий ҳуқуқлари, ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари, шахснинг бурчлари, инсон ҳуқуқ ва эркинликларига амал қилишни назорат қилувчи муассасаларнинг фаолияти ҳақида маълумотлар алоҳида мавзуларга булиниб. уқувчиларга тушунарли тилда баён қилинган.

Қулланмани тайёрлашда шу соҳанинг йирик олимлари, амалиётчилар жалб қилинди.

Махсус курс — бу соҳада ишланган илк тажриба булганлиги учун ўз фикр-мулоҳазаларингизни Республика таълим марказига юборишингизни илтимос қиламиз. Манзилмиз: Тошкент—27, Ўзбекистон шоҳ кучаси, 80.

I-мавзу. «ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ» МАҲСУС КУРСИНИ УРГАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

«ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ» КУРСИНИНГ МОҲИЯТИ

Сиз «Давлат ва ҳуқуқ асослари» дарсида фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари буйича қатор тушунчаларга эга булдингиз. Яъни сизга маълумки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг муқаддимасида фуқаролик жамиятининг ифода-лаш шакли булган демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш асосий вазифа деб белгиланган. Фуқаролик жамияти қарор топиши учун бир қанча ишлар бажарилиши шарт. Шулардан бири республикада ҳуқуқ ва Конституциянинг устуңлигини ва барча фуқароларнинг қонун олдида тенглигини таъминлаш, жамият манфаати ва аҳоли хавфсизлигини ҳимоя қилиш, шунингдек, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳақиқий кафолатини таъминлашдир.

Маълумки, ҳар бир жамиятнинг етакчи кучи бу — Инсон. Инсон жамият ривожланишида, унинг таркиб топишида энг асосий уринни эгаллайди. Инсон яратилишидан то умри охиригача меҳнат қилади, яшаш учун интилади, жамиятга узининг борлигини доим сездириб туради. Шу сабаб инсон меҳнаткаш, тиришқоқ, олим ёки аксинча ишёқмас — дангаса булиши мумкин. Инсон зоти табиатдан шундай яратилганки, тирикликнинг ҳар қандай масаласини ҳал этиш унинг қулидан келади. Сабаби — ёруғ оламда қанча одам ёки воқеа-ҳодиса булса, уларнинг ҳаммаси инсон билан боғлиқ. Ҳозирги даврда, демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш бусағасида инсоннинг жамиятда тутган урни биринчи масалага айланиб борапти. Жамиятда инсон шахсиятга ухшайди.

Инсонга тугилишидан то умрининг охиригача ҳуқуқ ва эркинликларнинг берилиши Конституция ва қонунларда ёзиб қўйилган.

Инсон ҳуқуқлари давлат томонидан руҳсат этилган, ман этилган ёки унинг уз хоҳиши билан амалга оширилиши мумкин булган ҳуқуқларга бўлинади. Масалан, инсон тугилиши билан унга исм қўйиш, ота-онасини аниқлаш, фамилиясини курсатиш, фуқаролигини белгилаш ҳуқуқи давлат томонидан назорат

қилинса, унга исм танлаш эса ота-онасининг шахсий ҳуқуқи ҳисобланади. Демак, инсон туғилишидан бошлаб ўзи сезар-сезмас ҳолатда ҳуқуқ, эркинликларга эга була бошлайди, айрим ёшга етишдан бошлаб бурчини бажариши керак.

Гудаклигидан у ота-онаси билан бўлиш, яшаш, шифокор назоратида бўлиш, тарбияланиш, илм олиш каби ҳуқуқларга эга. 13 ёшдан бошлаб оғирлаштирган ҳолатларда қасддан одам улдирганликлари, 14 ёшдан қасддан одам улдириш, кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан одам улдириш, қасддан баданга оғир шикаст етказиш, номусга тегиш, одам уғирлаш ва бошқа оғир жиноятлар учун жиноий жавобгарликка тортилишларини Ўзбекистон Республикаси жиноят кодексининг 17-моддасида кўрсатилган.

Меҳнат қилиш ҳуқуқи 16 ёшдан, уқувчиларга ёзги таътилларида 14 ёшдан берилса, қандай ишда ишлаш, касб танлаш, неча соат ишлангн каби ҳуқуқлар, уларнинг истагига қараб аниқланади. Ишлаш, ишламаслик ёшларнинг эрки бўлса, ишлаётган вояга етмаганларни ишдан бушатиш қонун асосида тартибга солинади.

Илм олиш ҳуқуқи республика Конституцияси ва «Таълим тўғрисида»ги қонунларда кўрсатилиб, 9 йиллик урта мактабда ўқиш шарт дейилса, қандай мактабда, қайси тилда ўқиш инсоннинг шахсий ҳуқуқи ҳисобланади.

ЖАҲОН МИҚЁСИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИНГ ЎРНИ

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги фикр узоқ йиллар олимлар томонидан урганила бошлаган. Лекин давлат ва ҳуқуқ вужудга келган даврдан то 1948 йилгача жаҳон мамлакатларида бир йўналишда «Инсон ҳуқуқи»нинг қонуний асосини аниқ бир шаклда яратиш муаммоси ҳал қилинмаган эди. 1948 йилда, сизга маълумки, «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси» қабул қилинди. Бу Декларация Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) томонидан қабул қилиниб, йигирманчи асрда жуда бир муҳим давр бошланганини, инсон ҳуқуқларини поймол этиб келган, шахнинг қадр-қимматини ерга урган, бутун халқларни эзиб, эркин тараққиёт ҳуқуқларидан маҳрум этган тоталитар тузумлар, диктаторлик режимларни йўқотиш учун кураш бошланганлигини кўрсатади.

Бу даврга келиб инсон узининг кимлигини англаб, онгини, билимини оширишни ва ўз эркинликларига ҳурмат билан қарашни талаб қила бошлади. Мамлакатлар орасида эса инсон ҳуқуқларига ва асосий эркинликларига қанчалик риоя этилаётганлиги ва ҳурмат қилинаётганлигига қараб, шу мамлакатнинг жаҳон миқёсидаги обриси ва унинг бошқа давлатлар билан муносабатлари белгилана бошланди.

БМТ Уставининг муқаддимасида: «Биз, Бирлашган Миллатларнинг халқлари, инсоннинг асосий ҳуқуқлари, инсон шахсининг қадр-қиммати, эркаклар ва аёлларнинг тенг ҳуқуқларига ҳамда катта ва кичик миллатларнинг ҳуқуқий тенглигига ишончимизни яна бир қарра тасдиқлаб, БМТ Уставини қабул қилишга ва БМТни тузишга қарор қилдик» дейилган. 1945 йилда қабул қилинган Уставдаги бу сатрлар бутунги кунда ҳам амалда қулланилиб, тўлдирилиб борилмоқда.

БМТ томонидан 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясидан кейин яна уч ҳужжат: «Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида»ги халқаро пакт (халқаро битим), «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида»ги халқаро пакт, сўнги пактга факультатив протокол қабул қилинди.

Бу ҳужжатларга 1976 йилдан амал қилина бошланди ва халқаро ҳуқуқий муносабатларда Билль (қонун) деб атала бошлади.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси — инсоннинг барча оила аъзоларининг ажралмас ва бузилмас ҳуқуқларини эълон қилган асосий ҳужжат. Бу ҳужжатнинг асосий вазифаси унда қайд этиб утилган барча ҳуқуқлар ва эркинликларни ялписига ҳамда самарали тан олиш ва риоя қилишни таъминлашдаги куч-ғайратларида ҳамма халқлар ва давлатлар ўз зиммаларидаги бурч деб билишларидадир.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Билль халқаро ҳуқуқшунослик тафаккурини ривожлантиришга жуда катта таъсир утказди. Бу ҳужжатларда баён этилган мақсадлар ва принциплар эндиликда БМТга аъзо бўлган кўпчилик давлатларнинг конституциялари ва қонунларида акс этмоқда.

Республикамиз Президенти И. Каримов 1992 йилнинг март ойида Хельсинки шаҳрида Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик Ташкилоти ҳужжатларига имзо чекди. Шу билан бирга Ўзбекистон Республикаси ҳам БМТ принципларида баён этилган инсоннинг асосий

ҳуқуқларига риоя этиш борасида ўз зиммасига мажбуриятлар олди.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси — жаҳондаги барча давлатлар қайси ижтимоий тузумда яшашидан қатъи назар инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига амал қилиб, унинг бажарилишини курсатади. Яқинда Ўзбекистонда «Инсон ҳуқуқлари буйича Ўзбекистон Республикаси миллий марказини тузиш тўғрисида» Президент фармони қабул қилинди. Миллий марказнинг асосий вазифаси инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилиш, барча аҳолининг инсон ҳуқуқлари буйича маданиятини оширишга хизмат қилади.

Сиз республикамиз Президенти И. А. Каримовнинг асарлари билан танишгансиз, укигансиз. «Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолати» китобида шундай сатрлар бор: «Демократик жамият қуриш учун, демократик тамойилларни тула қарор топтириш учун, энг аввало, шу муътабар заминда таваллуд ва тарбия топган шахс, узини айнан шу юрт фарзанди деб билгувчи инсон ўз давлати, ўз халқи олдидаги, уни катта умидлар билан тарбия этган, вояга етказган жамият олдидаги бурчини адо этиши керак».

Юқорида зикр этилган ишларни бошқариш учун, сиз ўқувчилар аввало ўз ҳуқуқ ва эркинликларингизни, жамият олдидаги бурчларингизни мукаммал билишларингиз лозим. Шу мақсадда янги ўқув йилидан бошлаб 10-синф ўқувчиларига «Инсон ҳуқуқлари» махсус курсини ўқитиш давр талаби бўлиб қолди. Бу курсда сиз: Инсон ҳуқуқи тушунчасини, Инсоннинг жамиятдаги урнини, Инсон ҳуқуқига тааллуқли қонун ва қонуний актларнинг мазмунини, мақсад ва вазифасини, фуқаролик тушунчасини, фуқаролик вужудга келиши, тугатилиши асосларини, фуқароларнинг тенг ҳуқуқларини, ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда бурчларининг келиб чиқиши, ривожланиши, Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги тўғрисидаги қонун қабул қилинган даврдан то шу кунгача фуқароларга нисбатан қаратилган қонуний ҳужжатларнинг мақсадини, республикамизда яшовчи ҳамма инсонларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари қандай кафолатланишини, Инсонлар эса давлат олдида ўз бурчларини бажаришларини ўрганасиз.

Махсус курсни тулароқ ўзлаштириш учун, сиз қуйидаги манбалардан фойдаланишингиз мумкин.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисида халқаро Билль; Ўзбекистон Республикаси Конституцияси; Ислом Каримовнинг «Биздан озод ва обод Ватан қолсин», «Ўзбекистон» нашриёти 1-4 томлар, Леонид Левитин, Дональд С. Карлайл «Ислом Каримов — янги Ўзбекистон Президенти», О. А. Каримова, З. М. Гаффоров «Давлат ва ҳуқуқ асослари», «Ўқитувчи» нашриёти, 1995 йил, О. А. Каримова, Х. Н. Туйчиева «Давлат ва ҳуқуқ асослари», «Ўқитувчи» нашриёти, 1996 йил, О.Т.Хусанов, Х.Т.Азизов «Давлат ва ҳуқуқ асослари», изоҳли луғат. Т.: «Ўқитувчи», 1996 йил, ... ва бошқалар. Юқорида кўрсатилган адабиётлардан сиз Инсон ва фуқаролар шахсини, ҳуқуқий ҳолатини, ҳуқуқ ва эркинлик тушунчасинигина билиш эмас, балки айрим шахсларнинг масалан, республикаимиз Президентининг уз Ватани, халқи олдида улкан ва мураккаб вазифаларни бажаришдаги қилган ишлари мисолида, жамиятда шахснинг урнини ҳам урганасиз. Леонид Левитин И. А. Каримов тўғрисида шундай фикрлар билдирган: «Ўзбекистоннинг сиёсий раҳбари, президенти Ислом Каримов ниҳоятда узига хос хислатларга эга шахсдир. Унинг табиатида бир кишида учраши қийин хислатлар: миллий уйғониш ғоясига мутаассибларча ишонч ва хомхаёлга мутлақо берилмаслик, романтизм ва соғлом сиёсий мулжал омухта бўлиб кетгандир». Бу сатрларни ўқиб ҳар бир республикаимиз ўғил-қизи келажагимиз посбонлари, узлари ҳам шундай хусусиятга эга бўлишга, Ватани, халқи олдида уз бурчларини тулалигича бажаришга интилади, деган умид тугилади.

ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

Республикаимизда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, давлатимиз ишларини ривожлантириш, мустақиллигимизни мустаҳкамлашга қаратилган 200 дан ортиқ қонунлар қабул қилинди. Бу қонунлар ичида: Фуқаролик кодекси, Меҳнат кодекси, Ер тўғрисидаги қонун, Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисидаги қонун; Таълим тўғрисидаги қонун, Маданият тўғрисидаги қонун ва бошқалар. Қонун ва қонуний ҳужжатларнинг ҳаётга тадбиқ этилишини инсон, шахс амалга оширади. Биласиз, ҳар бир шахс қаерда бўлмасин, оилада, ишда, ўқишда қонун доирасида иш тутади. Қонун меъёрлари унга нима қилиши мумкин, нима қилишдан сақла-

ниш кераклигини курсатади. Демак, инсон қонун билан туқнашганда узига берилган ҳуқуқ ва эркинликларни ҳамда бурчларини аниқлайди, унга риоя этишга интилади.

«Давлат ва ҳуқуқ асослари» дарси сизни назария билан таништирган бўлса, «Инсон ҳуқуқлари» махсус курси назарияни чуқурроқ ургатиб, амалиётда жамиятдаги ўрнингизни эгаллашингизга ердამчи бўлади.

«Республикада яшаётган ҳар бир шахс, айниқса, Ўзбекистон фуқароси, шу давлат, шу жамият, менга нима берди? деб эмас, балки мен узим Ватанимга. элу юртимга нима бердим?» (И. А. Каримов) деб уйлаши, яшаши керак. Республикамиз Конституцияси эса бу ерда яшовчи ҳар бир шахсга иктисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маданий ҳаётида қатнашиш, тулароқ иштирок этиш имкониятини беради. Ўзбекистон фуқароси фуқароликни қабул қилган кундан бошлаб Конституциямизда курсатилган ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлади. Лекин, улуг бобокалонимиз Амир Темур «Қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади» деганларидек, фуқаролар ўз бурчларини бажаришлари, Конституция ва қонунларга бўйсунушлари шарт. «Сизга маълумки, республикамызнинг янги шарт-шароитга утишдаги узига хос босиқ-вазмин концепцияларидан бири — қонун ҳамма нарсадан устун бўлиши кераклиги, ким бўлишидан қатъи назар — у камбағалми ёки бойми, мансабдорми, йўқми, қонун олдида баробар бўлиши лозим! Чинакам демократик жамиятда Президент ҳам, оддий фуқаро ҳам қонунга риоя қилишни талаб этади. Бошқа илож йўқ! Юрт фаровонлиги учун меҳнат қилсангиз раҳмат! Қонунни буздингизми, ватан бойлигини угирладингизми, жавоб беринг!» (И. Каримов). Дарҳақиқат, ҳар бир фуқаро кенг ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланар экан, ўз бурчини бажариши ҳам шарт. Мустақиллик туфайли республикамызда яшовчи ҳар бир шахсга ҳар томонлама раванқ топишга шарт-шароитлар яратила бошлади. Лекин инсон қайси ишни бошламасин, қонун доирасида ҳаракат қилиши керак, шундагина у қонун кафолатида бўлади.

Сиз юқориди инсон ҳуқуқи, эркинлиги, бурчи деган иборани куп учратдингиз. «Инсон ҳуқуқлари» ибораси қандай вужудга келган? Махсус «Давлат ва

ҳуқуқ назарияси» фанида кишиларнинг муайян ижтимоий муносабатларини урганиш билан биргаликда шахснинг ҳуқуқий аҳволи ҳам урганилади, чунки давлатда мавжуд бўлган ва ҳуқуқ томонидан бошқариб туриладиган ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий муносабатлар шахснинг ҳаракатидан таркиб топади. Бунда давлат ва ҳуқуқ назарияси инсонни муайян синфлар вакили, жамият ва давлат аъзоси сифатида урганади. Инсон — табиий куч, фақат бу кучга у меҳнат қилиш, ишлаб чиқариш қобилиятига эга бўлгандан кейингина эга бўлади. Инсоннинг кучи шундаки, у ижтимоий куч, жамоанинг, жамиятнинг бир булагидир. Жамият ривожланиши билан инсоннинг онги шаклланади, тафаккури ривожланади, тили бойийди, тажрибаси ортади ва у моддий ва маънавий бойликлар яратади. Инсон жамиятдаги урнини англайди, ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини аниқлаб олади. Инсонни тартиб доирасида тутиб турувчи қонун, ҳуқуқий меъёрлар борлигини билади, ҳам уларни урганади.

Маълумки, ҳуқуқий меъёр кишининг хулқ-атвори қандай бўлишини белгилайди, ҳуқуқлар, эркинликлар ҳамда бурчларни бажариш йули билан унинг фаолиятини тартибга солиб туради. Аммо шунга эътибор бермоқ лозимки, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари давлатнинг ёхуд бошқа бирон-бир кимсанинг «муруввати» ва «ҳолис нияти» бўлмай, инсон ҳуқуқлари ижтимоий табиатининг маҳсули, тузумнинг маҳсулидир; ҳуқуқ йули билан тартибга солиб туриш вазифаси эса кишиларнинг ҳаракатини тузумимиз томонидан белгилаб қўйилган имкониятларини қонун асосида тўла-тўқисифодалаш, юридик жиҳатдан мустаҳкамлаш, уларга кафолат бериш демакдир.

Ҳолбуки, яқин вақтларга қадар фуқаронинг ҳуқуқлари ҳақида гапирилганда, шу жиҳат четлаб утиларди. Бунга бизнинг «инсон ҳуқуқлари» иборасига нисбатан назарий фикрлашимиздаги танқидий муносабат кўп жиҳатдан ёрдам берар эди.

Буржуа жамиятида кенг тарқалган «инсон ҳуқуқлари» ибораси аввал бошдан ғояда буржуача, худбинларча талкин қилинди. У «туғма» хусусий мулк ғояси билан, кишини жамиятга қарама-қарши қилиб қўйиш, чексиз эркинликларни, назорат қилинмайдиган хатти-ҳаракатларга йул қўйилишини талаб қилиш билан боғлиқ қилиб қўйилди.

Бироқ кейинги ун йилликлар ичида жаҳон демокра-

тик жамиятида инсон ҳуқуқларини тушуниш борасида жиддий силжишлар руй берди; Улар талқинидаги «Инсон ҳуқуқлари» иборасидан натуралистик, худбинлик туси йуқола бошлади ва бу ибора тобора умумдемократик, умуминсоний мазмун билан бойиб борди. Биздаги назарий фикр ана шу узгаришларни пайқай олмади ёки, тугрироғи, пайқашни истамади.

Бугунги кунда «инсон ҳуқуқлари» тушунчасини қайта идрок этиш жараёни бормокда ва у таъсирчан аҳамият касб этмокда. «Инсон ҳуқуқлари» буйича миллий марказининг мақсад ва вазифаси айнан шунинг далили. Бизнинг жамиятимиз одамларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига синфий ёндашишдан воз кечиб, умуминсоний манфаатларни биринчи уринга қўйди. Инсоннинг шахсий эркинлигини асосий ҳаётий қадрият деб эълон қилинди.

Республиканинг Конституцияси инсонни деярли барча ҳуқуқлар ва эркинликлар билан таъминлади, бу инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари умумжаҳон Декларациясида, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлари тугрисидаги халқаро битимда назарда тутилган. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига доир фикрлар аввалги Конституцияга нисбатан янги Конституцияда гоётда мазмунли баён қилинган.

Конституцияда мустаҳкамланиб қўйилган ҳуқуқлар ва эркинликлар суд томонидан ҳимоя қилинади.

Ҳуқуқлар ҳам, бурчлар ҳам кишининг белгилаб қўйилган меъёрларга мос булган хулқ-атвори ҳуқуқини акс эттиради. Бироқ, ҳуқуқ ҳаракат қилиш имкониятини билдирса, бурч заруриятни билдиради. Фуқаро бурчини бажарар экан, қонунда белгилаб қўйилган тарзда иш тутиши лозим, у уз ҳуқуқини амалга оширар экан, ҳаракат қилиш керакми ёки йуқлигини танлайди. Инсон ҳуқуқи — бу муайян хулқ-атворга йул қўйишлиқдир, кишининг уз хоҳишига кура ҳаракат қилиши учун маълум бир кенглиқдир, эркин ҳаракат қилиш чегарасидир.

Шу боис қонун билан белгилаб қўйилган имкониятларни бир ҳолатда ҳуқуқлар деб, бошқа ҳолатларда эса эркинликлар деб аташади. Бу тушунчалар уртасига қатъий чегара қўйиб булмайди, чунки у ёки бу ҳуқуқий имкониятини ҳуқуқ деб ҳам, эркинлик деб ҳам ифодалаш мумкин.

Шуни назарда тутиш зарурки, ҳуқуқ шу ҳуқуқ орқали ҳаракатларни танлашда кенг эркинлик бериш

билан бир қаторда, шу ҳуқуқлардан фойдаланишнинг аниқ-равшан чегараларини ҳам белгилаб беради. Бинобарин, қонун ва эркинлик бир-бирига зид тушунчалардир, деб ҳисоблайдиганлар ҳақ эмас. Оқилона ахлоқий асосларга таянувчи эркинликлар қонундан ташқарида бўлиши ва бунинг устига қонунга зид бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг МКнинг 228-моддасидан бунга мисол келтириш мумкин. Ҳомиладор аёлларни ва ун тўрт ёшга тўлмаган боласи (ун олти ёшга тўлмаган ногирон боласи) бор аёлларни уларнинг розилигисиз тунги ишларга, иш вақтидан ташқари ишларга, дам олиш кунлардаги ишларга жалб қилишга ва хизмат сафарига юборишга йўл қўйилмайди. Меҳнат қилиш аёлларга берилган ҳуқуқ булса, айрим вақтларда ишлаш ёки ишламаслик уларнинг эрки. Демак, меҳнат қилиш ҳуқуқи айни бир пайтда эрк бўлиб ҳам ҳисобланади.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Кисининг ҳуқуқий ҳолати унинг юридик ҳуқуқлари ва эркинликларининг, шунингдек бурчларининг бутун мажмуи билан белгиланади. Аммо шундай ҳуқуқ ва бурчлар гуруҳи борки, улар инсоннинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаш учун асосий аҳамиятга эгадир. Ҳуқуқ ва бурчларнинг бу гуруҳи асосий ёки конституциявий ҳуқуқ ва бурчлар гуруҳи деб аталади, чунки улар Конституцияда белгиланади. Бундан ташқари, асосий ҳуқуқлар ва бурчлар давлат билан шахс ўртасидаги муносабатларни ифодалайди, фуқаро давлат идоралари, меҳнаткашларнинг жамоалари билан узаро иш олиб бориши натижасида ана шу муносабатлар юзага келади.

Асосий ҳуқуқлар ва бурчлар фуқаро ҳуқуқий ҳолатининг бошқа жиҳатларидан қуйидаги хусусиятларга кура фарқ қилади:

— ҳуқуқ ва бурчлар бевосита Конституциядан келиб чиқади, Конституция уларнинг мазмуни ва ҳажмини белгилаб беради;

— ҳуқуқ ва бурчлар энг аввало фуқаро билан давлат ўртасидаги ҳамма муносабатлар ва алоқаларни ифодалайди;

— ҳуқуқ ва бурчлар тўхтаб қолмайди ва қайтадан пайдо бўлмайди. Шахс республика фуқароси бўлиб қолар экан, улар амал қилаверади;

— конституциявий ҳуқуқ ва бурчларнинг мазмуни ва ҳажми барча фуқаролар учун бир хилдадир;

— асосий ҳуқуқ ва бурчларнинг реаллиги бутун давлат тузуми ҳамда ижтимоий тузум билан таъминланади. Ҳуқуқнинг барча соҳаларидаги тегишли нормалар ана шу ҳуқуқ ва бурчларни ҳимоя қилишга жалб этилган.

Конституция ва қонунларда кўрсатилган ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар доираси чегараланиб қолмасдан, жамият ривожланиши билан кенгайиб, узгариб, такомиллашиб боради. Эски қонунларнинг урнига янгилари қабул қилинади, янги қонунлар эса инсон ҳуқуқларини ҳам ўзига мос узгартиришларига олиб келади. Масалан, аёлларга бериладиган туғишдан олдинги декрет таътиллари 56 кун эди, ҳозир 70 кун бўлди, боласини бир ярим ёшгача уйда қараши учун берилган вақт икки ёшгача узайтирилди, вояга етмаганларга меҳнат қилиш 16 ёшдан эди, ҳозир ун тўрт ёшдан ҳам руҳсат этилди. Бу қонундаги узгаришлар инсонлар учун жорий этилиш, инсон ҳуқуқининг такомиллашишини кўрсатади. Давр талаби билан бизнинг республикамиздаги қонунлар ҳам жуда янги-янги йуналишларни ўз ичига олмоқда. Бу узгаришларни сиз ҳаёт билан бирга урганиб борасиз.

Инсон ҳуқуқларини, шу билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий меъёрларни ҳаётга талбиқ этишда у ёки бу ҳуқуқ меъёрига риоя этиш, ундан фойдаланиш, уни бажариш муҳим аҳамият касб этади.

Ҳуқуқ меъёрларига риоя этиш деб, руҳсат этилмаган ҳаракатларни қилишдан сақланиш тушунилади. Масалан, қонунбузарликдан жиноят қилиш моддий шикаст етказиш, маъмурий тартиб бузиш, меҳнат интизомини бузиш ва ҳоказолар.

Ҳуқуқий меъёрни бажариш эса инсон ўз ҳаракати билан у ёки бу мажбуриятини амалга ошириш тушунилади. Масалан, дарсга қатнашиш, дарсни ўзлаштириш, вазифаларни бажариш, қонун доирасида иш тутиш ва ҳоказолар.

Ҳуқуқий меъёрлардан фойдаланиш, бу инсон ҳаракатларини амалга оширишда қонун доирасида иш куради, ундан фойдаланиб ҳуқуқий муносабатларини амалга оширади. Масалан, у ёки бу нарса сотиб олиш, совға қилиш, ижарага бериш ва ҳоказолар.

Ҳар бир вазиятдан келиб чиқиб ҳуқуқий меъёрларни қўллаш мумкин. Инсон ўз ҳаракатларини айрим

вақтда фақат ҳуқуқ меъёрларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширади. Масалан, меҳнат шартномасини тузиш, никоҳдан утиш, уй-жой сотиб олиш ва ҳоказолар.

«Инсон ҳуқуқи» махсус курсида кишиларнинг ҳуқуқий муносабатлари билан боғлиқ масалаларни ҳам билиб оласиз. Бу дарс сизга ҳаётдан, Инсон, унинг ҳуқуқий ҳолати билан боғлиқ масалаларни тушунтиради.

Кейинги мавзу инсон ҳуқуқларининг келиб чиқиш тарихини ва қонун ҳужжатларини баён этиб беради.

Саволлар ва топшириқлар

1. «Инсон» тушунчасини айтиб беринг?
2. «Инсон ҳуқуқи» деганда нимани тушунасиз?
3. «Инсон ҳуқуқи» махсус курсидан нимани урганасиз?
4. «Инсон ҳуқуқи» тугрисидаги маълумотни қайси китоблардан уқишингиз мумкин?
5. Инсон, жамият. ҳуқуқ. бурч деганда нимани тушунасиз?
6. Жамиятда инсон сифатида қандай бўлишни истайсиз?
7. Яхши инсон бўлишингиз учун ким, нима урнатмалар була олади?

2-мавзу. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ РИВОЖЛАНИШИ

«АВЕСТО» — ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ БЕЛГИЛОВЧИ МАНБА

Халқимизда инсон фарзандига, эл-юртига ҳурмат ва инсониятга булган улуғ муҳаббат гоёси ҳар доим баланд булган. Бу гоёлар асосида инсонларни бири-бирига яқинлаштирувчи, тенгма-тенг қўювчи инсонпарварлик ётади. Инсонни улуғлаш гоёси муқаддас китоблар: «Авесто» ва Қуръони каримда ўз ифодасини топган. Буларда инсон ҳуқуқларига дахлдор куплаб қоидалар мавжуд.

Инсонни ва унинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш азалдан халқимиз табиатига хос хислатдир. Куҳна утмишимизга назар ташласак бунинг гувоҳи бўламиз. Бу борадаги илк ҳуқуқий манба — зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»дир. Уша даврда янги диний-фалсафий, ҳуқуқий таълимот сифатида «Авесто» халқ ва аркони давлат учун сиёсий ва ҳуқу-

кий тафаккур мезони ҳамда амалиёт учун манба бўлиб хизмат қилган. Зардушт бу таълимотда қабилаларни бирлаштириб, халқларни чет зулмларидан халос қилиш ҳамда фаровон ҳаёт кечириш мумкин деб ҳисоблаган. У уз ваъз-насихатларида инсонни ҳаётдан маҳрум қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, дейди.

«Авесто»да халқимиз тарихининг энг қадимий даврларидаги ҳаёти, турмуш тарзи, ахлоқий қоидалари, урф-одатлари, диний эътиқоди, деҳқончилик касбкори ва бошқа халқлар билан иқтисодий-маданий муносабатлари тугрисидаги маълумотлар берилган. Шунингдек, дастлаб айнан шу китобда инсон ва у билан боғлиқ ҳуқуқий муаммолар ҳамда жамият аъзоларининг ҳақ-ҳуқуқлари тилга олинган.

«Авесто»да баён этилган маълумотларнинг энг қадимги қисмлари мил.ав. 2000 йилнинг охири, 1000 йилнинг (яъни мил.ав. 10-а) бошларига оид. Бу қисмлар Ғафлар ва Яшта номлари билан маълум. Сунги асрларда, бу қисмларга турли диний урф-одатлар, ахлоқий ва ҳуқуқий қонун-қоидалар қўшилиб борган.

Узига хос қомусий билимлар мажмуаси бўлган «Авесто»нинг фақат Ясна, Яшта, Виспарад, Вендидат номлари билан маълум бўлган қисмлари бизгача етиб келган. Вендидат аслида қонуннома бўлиб, 22 бобдан иборат. Бу Заратуштра билан Аҳура Мазда уртасида мусоҳаба шаклида берилган. Аҳура Мазда инсоннинг маънавий жиҳатдан пок бўлишини, яхшиликка ва эзгуликка амал қилишини талаб этади. Эзгулик ва бахтсаодатга эришиш йўлида ҳалол меҳнат қилиш, адолат ва ҳақгўйлик, истиқболи порлоқ ҳаётга эришиш Аҳура Мазда таълимотининг асосий ғоясидир.

«Авесто»га кура, инсоннинг асосий бурчи ҳаққоний ҳаёт тарзи бўлиши керак. Шунинг учун ҳам «Ҳақиқат олий шарофатдир» дейилади. Инсон яхшиликка ҳамкорлик қилишда ҳамisha «Яхши фикр» айтмоғи, «Яхши иш қилмоғи» лозим. Бу юксак инсоний фазилат ва сифат инсон манфаатини ҳурмат қилишга қаратилгандир. Эзгу фикрат, Эзгу калом, Эзгу амал — Зардуштийлик ахлоқининг асосий учлиги қоидасидир. Зардуштий бутун ҳаёти давомида ушбу учликни узида мужассам этмоғи керак бўлган. Ана шундагина қалби покиза, руҳи мададкор, тафаккури соғлом бўлади. Эзгу фикрат — бу ниятнинг яхшилиги, кишилар бахтсаодати учун ёвузликка қарши курашга ҳозирлик руҳидаги ўй-фикр, барча билан тинч-тотув яшашга инти-

лишдир. Эзгу фикр эгаси жаҳолатга тушмайди, чунки жаҳолатда киши эзгу ниятларини йуқотади, бурч ва адолатни унутади, уйламай иш қилади.

Зардуштийликда, туғрилик, поклик, ҳалоллик инсон яшаш тарзининг ахлоқий қоидалар мезони бўлган. Бу мезонлар «Авесто»нинг туб мазмунини ташкил этади.

«Авесто»да юксак маърифатлилик ва меҳнатсеварлик туйғусини шакллантиришга эътибор берилган. Бу эзгуликка эришишнинг манбаи ҳисобланади. Шу боис таълим-тарбия ҳаётнинг муҳим таянчи сифатида қаралиб, ёшларнинг билим олиш ҳуқуқини таъминлаш изчил амалга оширилган. Уша даврда болаларни уқитиш ва тарбиялашнинг қуйидаги йуналиши тартиби уз ифодасини топган. Булар — диний ва ахлоқий тарбия, жисмоний тарбия, уқиш ва ёзишга ургатиш кабилардир. Болаларга 7 ёшдан диний тарбия бериш йулга қуйилган. Тарбиянинг асосий мақсади болаларда яхшилик ва эзгуликка хайрихоҳ бўлиш ҳамда ёвузлик ва ёмонликка нафрат ҳиссини уйғотишдан иборат бўлган.

Зардуштийликда, маърифат ва билимнинг кучига эътиқод қилинади ва жамият ҳаётида ҳам оқибат натижада маърифат ютиб чиқади, деб ҳисобланади. Уша даврда болаларда ёшлиқдан меҳнатга, касб-ҳунарга қизиқиш шакллантириб борилган ва бу борада гам-хурлик кўрсатилган. Бу эса билим олиш ва меҳнат ҳуқуқини рўёбга чиқариш учун етарли имкониятлар яратилганлигидан далолат беради.

«Авесто»да деҳқончилик меҳнати эзгулик намоён бўлишининг шаклидир. Унда меҳнатдан буйин товлаган одам охир-оқибатда хор-зор бўлиши таъкидланиб, кишиларни улуг меҳнатсеварликка чорлайди. Меҳнат инсондаги инсонийлик фазилатларини белгиловчи, унинг маънавий хулқ-атворини баҳолашда улчов мезони бўлиб хизмат қилади.

Шунингдек, «Авесто»да инсоний бурч фақат ахлоқий йуриқларнинг узлаштиришдан иборат бўлибгина қолмасдан, балки инсон оила ва фарзанд туғри-сида ҳам уйлаши зарурлиги таъкидланади. Жамиятнинг асоси оила бўлган. Оила бошлиғи «нманапати» шаклида берилган. Оиланинг таркибини: оила бошлиғи нманапати, унинг хотини нманапатни ва фарзандлари ташкил этган. Зардуштийликда, оилавий бурч ва фарзанд тарбияси алоҳида урин тутади. Бун-

да, узаро қариндошларнинг оила қуриши ман этилган. Қавм ва уруғ қонини тоза, авлодини бенуқсон саклаш учун шундай қилинган. Куп болали оилаларга давлат ҳисобидан нафақа тайинлаш лозимлиги қайд этилган, бир йула 2-3 та тукқан аёллар мукофот олишга сазовор, деб уқтирилади. Бу эса, ижтимоий таъминот ҳуқуқининг шу даврда ҳам амалда булганлигини билдиради.

«Авесто»да жамият иқтисодий асосини уруғ жамоаси ташкил этган. Уруғ жамоаси ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий вазифаларни ҳал қилиш ваколатига эга булган. Мулкий муносабатларда эса, мулк вис (уруғ)га қарашли булган. Висга камида 15 та бир-бирларига қариндош оила кирган. Жамоани бошқариш ҳарбий демократия принципларига асосланган. Жамоа тасарруфида никоҳ муносабатлари, гаровга туриш масалалари ҳал этилган. Вис (уруғ) тепасида виспати (уруғ бошлиғи) турган. У нманapatiлар (оила бошлиғи) ичидан эркин сайлаб олинган. Демак, сайлов ҳуқуқи амалда булган.

«Авесто»да табиатни муҳофаза қилиш муаммоси ҳуқуқий жиҳатдан ҳал этилган. Олов, ер, сув ва ҳаво муқаддас ҳисобланган. Уни ифлос қилиш катта гуноҳ булган. Шу боис зардуштийлик инсон бутун ҳаёти давомида сув, тупроқ, олов, умуман, дунёдаги жамийки яхши нарсаларни пок ва бус-бутун асрашга бурчлидир, деб таълим беради.

«Авесто»да фақирларга меҳрибонлик гоёси устун туради. Унга кура, ҳар бир инсон кишига иснод келтирадиган ишлардан тийилиши керак. Самимият, холислик, узаро ҳурмат каби қадриятлар инсонлар уртасидаги устувор ахлоқий қоидаларга айланиши керак. Ғаразгўйлик, манманлик, фитнес-фасод «Авесто»да қаттиқ қораланиб, яхши ҳайвонларни улдириш, зинога берилиш катта гуноҳ ҳисобланади.

Шундай қилиб «Авесто» одамларнинг одоб-ахлоқ меъёрларини тизимга солди. У жамоанинг ҳар бир аъзоси бажариши шарт булган қоидаларни белгилаб берди. Меҳнат ва илм уйғунлашгандагина инсон фаровон яшаши мумкинлиги гоёси илгари сурилди. Яхши ният, яхши амал инсон ҳаётининг мазмунини ташкил этмоғи зарурлиги уқтирилди. Ана шу умуминсоний қадриятлар мажмуаси уша даврдаги аждоқларимиз тафаккурининг асосини ташкил этарди.

ҚУРЪОНИ ҚАРИМДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИНГ ҲУРМАТ ҚИЛИНИШИ

Инсон ҳуқуқларининг тарихий ривожланиши «Авесто»дан Қуръони қаримгача узоқ такомиллашув йулини босиб ўтди. Қуръон бутун инсониятнинг маънавий-маданий мероси бўлган ҳуқуқий ёзма ёдгорликдир. У Аллоҳ таоло томонидан илоҳий қонун сифатида нозил қилинган сузлар бўлиб, мусулмонлар амал қилиши лозим бўлган қатор қоидалар туплами-дир. Қуръон 114 та катта-кичик суралардан ташкил топган.

Қуръонда инсон азиз ва муқаррам, барча мавжудотларнинг зарин тожи ва фазилатлари эгаси сифатида эъзозланади. Уларнинг инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳурмат қилиш гоёси етакчилик қилади. Бу ҳақ-ҳуқуқларни ислом уламолари унтага ажратишади. Шулар жумласига: ота-онанинг ҳақ-ҳуқуқлари, фарзандларнинг ота-оналардаги ҳақ-ҳуқуқлари, қариндошларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, эр-хотиннинг ҳақ-ҳуқуқлари, ҳокимият ва раъиятнинг ҳақ-ҳуқуқлари, қўшнилари-нинг ҳақ-ҳуқуқлари, мусулмонларнинг ҳақ-ҳуқуқлари кир-ади.

Қуръони қаримда ота-она ҳақ-ҳуқуқлари ута масъу-лиятли ҳисобланади. Чунки ота-оналик ҳуқуқини қо-зониш учун бола туғилишининг ўзи кифоя қилмай, балки уларга таълим-тарбия бериш энг муҳим шарт-лардан биридир. Фарзандга одоб-ахлоқ ургатиш, уни касб-ҳунарли қилиб тарбиялаш, балоғатга етгандан кейин ўғил бола бўлса уйлантириш, қиз бола бўлса турмушга чиқариш, уларни моддий ва маънавий таъминлаб туриш каби сермашаққат вазифалар ҳам ота-оналар зиммасидадир.

Шунингдек, ислом шариатида фарзандларнинг ҳам вазифалари курсатилган. Фарзандлар уз ота-оналарига яхши муомалада бўлиши, моддий ёрдам бериши, мин-нат қилмай иззат-ҳурмат кўрсатишлари ҳам қарз, ҳам фарз ҳисобланади. Бу хусусда, Қуръони қаримда шун-дай дейилади: «Парвардигорингиз, ёлғиз Унинг Ўзига ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қи-лишларингизни амр этди. Агар уларнинг (ота-онангиз-нинг) бирови ёки ҳар иккиси сенинг қўл остингда кексалик ёшига етсалар, уларга қараб «уф» тортма ва уларнинг (сузларини) қайтарма! Уларга доимо яхши суз айт...!» (Ал-Исро сураси, 23-оят). Бу таълимотга биноан

фарзанд ота-онага нисбатан ҳурмат сақлаши ва ҳақларига дуолар қилиши лозим.

Қуръонда, қариндошларнинг бир-бирларига нисбатан ҳақ-ҳуқуқлари зикр қилиниб: «Яқин қариндошларнинг ҳақини адо қил» дея марҳамат қилинган. Узининг яқин ва узоқ қариндошлари ҳолидан хабардор булиб турадиган, агар беморлари, кексалари булса ёрдам берадиган кишигина ҳақиқий мусулмон ҳисобланади. Дарҳақиқат, қариндош-уруғлар ўртасида бир-бирларига нисбатан раҳм-шафқат ришталари мавжуд булса, бутун жамият ичида ҳам шундай ришталар ривож топади. Натижада орадан шафқатсизлик, худбинлик, зулм ва такобирлик йўқолади. Демак, қариндош-уруғлар бир-бирларининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳурмат қилсалар, жамият муҳити соғлом булади. Чунки, жамият оилалар, қариндош-уруғлардан ташкил топади.

Қуръонда оила эркин, ихтиёрий никоҳ асосида юзага келади. Оиланинг мустаҳкамлиги эр-хотин ўртасидаги узаро иззат-ҳурмат билан белгиланади. Оилада, эр-хотин маълум ҳуқуқ ва бурчларга эга булади. Эр киши ўз оиласи туғрисида муттасил қайғуриши, оиланинг бирлиги ва унинг моддий-маънавий таъминоти учун масъулдир. Ана шу нуқтаи назардан эр оила бошлиғи ҳисобланади. Эр кишининг ўз маблагларини, диққат-эътиборини ва муҳаббатини ўз уйдан ташқарига қаратишини ислом қатъий ман этади. Хотиннинг эрдаги ҳақлари борасида ҳам Қуръони карим оятларида курсатилган. Оятда: «Аёлнинг қанча вази-фалари булса шунча ҳақлари ҳам бордир» дейилган. Хотиннинг эрдаги ҳақлари бу — овқат ва таом билан таъминлаш, ўз қариндош-уруғларини қуришдаги аёлнинг ҳақиға риоя қилиш, хотиннинг қулидан келмайдиган ишларни буюрмаслик ва бошқалар. Эрнинг аёлдаги ҳуқуқлари эса, хотиннинг уй-рузгор юмушлари ва фарзанд тарбияси каби ишларда итоат этишлиги, аёл киши ўз эрининг моли ва обрусини сақлаши, ҳурмат қилиши кабилардир. Шунини айтиб утиш керакки, оиланинг мустаҳкамлиги эр-хотиннинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши адо этишидадир.

Халқ ва миллат ичидаги тинч-тотувликни таъминлашда қушнилари, яъни оилалар ўртасидаги муносабатлар муҳим аҳамиятга эга. Шу боис, Қуръони каримда ҳам қушниларининг ҳақ-ҳуқуқларига эътибор берилган. Қушниларининг узаро ҳақ-ҳуқуқлари бир-бирлари билан яхши муносабатда булишлари хоҳ моддий, хоҳ

маънавий томондан бир-бирларига ёрдам беришларидир. Қушнига эзгулик қилишдан мақсад ёрдам сўраса ёрдам бериш, касал бўлса ҳолига яраш, хурсандчилик вақтида табриклаш, мусибат етса ҳамдардлик ва шу кабилардир. Бу борада пайгамбар алайҳиссалом уз ҳадиси шарифларида «Кимки Аллоҳга ва қиёмат кунига иймон келтирган бўлса, уз қушнисига яхшилик қилсин» дедилар. Бу ҳадисдан маълум буладики, қушнига ёмонлик қилиш Аллоҳга ва қиёмат кунига ишонмаслик каби ута оғир гуноҳ ҳисобланар экан. Демак, қушниларининг ҳақ-ҳуқуқлари шу даражада юксакликка кўтарилган.

Қуръони каримда раъият ва давлат раҳбарларининг ҳақ-ҳуқуқлари белгиланган. Чунки инсон ҳуқуқларининг таъминланиши ана шуларга ҳам боғлиқдир. Раъиятнинг раҳбарлардаги ҳақ-ҳуқуқлари адолатли, тўғри ва одил сиёсат олиб бориш, халқ ҳаёти учун зарур осойишталик ва тинчликни урнатишдир. Уз навбатида, раҳбарларнинг халқ ва раъиятдаги ҳақи халқнинг эҳтиёж ва талабларини қаноатлантириш, жиноятчилар туғенидан халос бўлишда халқнинг истagini адо этишдир. Халқнинг амалдор ва ҳоким кишилардаги ҳақлари шуки, мискин фуқароларнинг ҳолини сўраши, кишиларнинг моддий ва маънавий таъминланишига ёрдам бериши, турмуш тарзининг ҳар томонлама манфаат топишига ёрдам беришидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Қуръони каримда инсонларнинг билим олиш, меҳнат ва шу каби бошқа ҳуқуқлари ҳам уз ифодасини топган. Қуръони каримда илм олиш ҳуқуқи ҳақида зикр этилиб: «Уқинг! Сизнинг Парвардигорингиз (инсониятга) қаламни (яъни ёзишни, хатни) ургатган ута карамли зотдир. У зот инсонга унинг билмаган нарсаларини ургатди» дейилади. («Алақ» сураси, 3-5-оятлар). Ушбу оятларда Ислом дини инсонларни жаҳолат, хурофотга эмас, балки илм-маърифатга чорлаши маълум булади. Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи ва саллам: «Бешиқдалик чоғингиздан то лаҳадга киргунигизча илм урганинг» ва яна: «Илм исташ ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир», деб марҳамат қилганлар. Исломда илм инсонларни юксак маънавий камолотга етакловчи таянч сифатида қадрланади. Шу билан бирга илмли бўлиш инсоннинг нафақат узлигини англашда, балки ҳаётини яхши бўлишидаги куч-қудрат манбаи эканлиги ёрқин курсатиб берилади. Илм олиш, уқиш энг

керакли меҳнатдир. Меҳнатсевар булиш, илм ҳам инсон учун олий фазилатдир. Чунки булар кишиларнинг аҳволини яхшилайти, мамлакат ободонлиги, жаҳолат қоронғулигидан қутилиш йули ҳам шу фазилатлар орқали амалга ошади. Зеро, кишилик жамиятининг асл тарихи ҳам меҳнатдан бошланган. Бу хусусда Қуръонда шундай дейлади: «Дарҳақиқат, Биз инсонни меҳнат, машаққатга яратдик». Бундан маъно шуки, инсон уз ҳаётида меҳнат қилади. Ана шу меҳнат қилиш ҳуқуқидан ҳалол фойдаланиб, нафақат узига, балки, узгаларга ҳам наф келтириши талаб этилади. Шунинг учун ҳам пайгамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи ва саллам уз ҳадиси шарифларининг бирида: «Ҳалол меҳнат қилиб, бола-чақа боқинининг савоби нафл намоз ўқувчиларининг савоби билан баробардир» деб башорат берганлар.

Қуръони карим ва ҳадисларнинг энг муҳим жиҳати шундаки, унда жамиятга ва инсонга иснод келтирувчи ҳар қандай ҳаракатга қарши нафрат устун туради. Ислом шариати қонунларида: уғрилик, ичкилик-бозлик, гиёҳвандлик, зино, қон тукиш каби ута ёмон иллатлар ҳар бир инсон ҳазар қиладиган дард сифатида қораланади. Чунки бу иллатлар инсон ҳуқуқлари бузилишининг сабабчисидир.

Қуръони каримда, инсоннинг ҳақ йулидан бориши, ноҳақ йулдан тийилиши узига хос услубда ўқтирилади: «Эй муминлар, молларингизни ургаларингизда ноҳақ (яъни уғрилик, қароқчилик, судхурлик, порахурлик, қимор каби) йуллар билан емангиз! Балки узаро ризолик билан булган савдо-сотик орқали молдунё касб қилингиз...» («Нисо» сураси, 29-оят). Чунки нопок йулга кириш, унга ружу қуйиш нафақат кишининг узига, балки бошқа инсонларнинг ҳам ҳуқуқий манфаатларига зарар етказди. Ислом шариати қонунларида инсоннинг соғлигига, ақл-идрокига путур етказадиган ичимликларни истеъмол қилиш таъқиқланади. Жаноб Расулulloҳ ҳадиси шарифларидан бирида: «Кайф қилдирувчи нарса — хамр. Ҳар қандай хамр ҳаромдир», деган доно сўзларини ўқиш мумкин. Шунинг учун Қуръони карим оятларида, ичкилик ичиш, қимор уйнаш шайтон амалидан булган ҳаром иш сифатида таъқиқланиб, булардан узоқ булишга даъват этилган. Чунки, бу иллатлар инсонни тафаккурдан айириб адоват (ўч олиш ҳиссини) ва нафратини уйғотади. Бунинг оқибатида қотиллик,

уғрилиқ, зино, дўстларнинг душманга айланиш ҳоллари юз беради.

Қотиллик шариат буйича ҳаром ва гуноҳ — жиноятдир. Қуръоннинг Бани Исроил сураси, 33-оятда: «Аллоҳ ҳаром қилгач, бировни ноҳақ қатл қилмангиз» дейилади.

Хулоса шуки, Қуръони карим ва «Ҳадиси Шариф»ларда ҳамда ислом динининг қонунлари бўлган «Шариати Исломия»да инсон, унинг ҳуқуқий манфаати тўла ҳимоя қилинган. Бу улуғ таълимотлар инсонпарварлик ғояларига асосланади. Ислам дини инсонни имонли, ахлоқли, маърифатли булишга ундайди. Инсон манфаатига путур етказадиган ва жамиятни таназзулга етакловчи барча ёмон иллатларни қоралайди. Инсонни туғриликка, ҳалолликка, покликка, узаро ҳурматга чақиради. Зеро ана шундай фазилатлар орқали инсоннинг ҳуқуқлари ҳурмат қилинади. Шунингдек, барча ер юзидаги халқлар билан ҳамкорлик қилиш шариати исломнинг олий мақсадидир. Чунки, Қуръони карим оятларида: «Эзгулик ва тақво йулида ҳамкорлик қилинган» деб буюрилган. Бу мақсад бутун инсониятнинг муштарак манфаатини кузлайди.

«ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ»ДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

Инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилишга қаратилган инсонпарварлик ғоялари утмишдаги давлатчилигимиз тараққистида ҳам уз ифодасини топган. Қадимий Сугдиёна ва Хоразм давлатчилигидан тортиб, Сомонийлар, Хоразмшоҳлар, Темур ва темурийлар давлатида инсон ҳуқуқлари юксак даражада эъзозланган. Бу давлатларнинг бошқарувида инсон ҳуқуқларига, ижтимоий адолатга, қонун устуворлигига қатъий амал қилинган.

Амир Темур салтанат ишларини қонун ва қоидалар (тўра ва тузук)ка асосланиб бошқарди. «Тузук» истилоҳи изоҳли луғатларда «тартиб ва интизом, лашкар ва мажлис ишлари йуриғи» маъносида келади. «Тузуклар»да, энг аввало, демократик асосларда давлат тузилиши, унинг ижтимоий-сиёсий аҳволи, давлат ва қушин тузилиши, мазкур давлатнинг қушни мамлакатлар билан бўлган муносабатлари ҳақида маълумотлар бор. Тузукларда инсон ҳуқуқлари қадрланиб, уларни ҳимоя қилиш ҳуқуқий жиҳатдан таъминлан-

ган. Қонун олдида бой ҳам, камбағал ҳам, оддий фуқаро ҳам тенг булиб, барчанинг ҳуқуқлари кафолатланган. Барча тоифадаги кишиларнинг давлат ишларида эркин фикр билдириши ва фаол иштирок этиш ҳуқуқи таъминланди.

Амир Темур уз фуқароларини қайси миллатдан булишидан қатъий назар, ҳимоя қилди ва ғамхўрлик курсатди. Уз давлатини «Куч адолатдадир» шиори асосида тузди. Темур бобомиз адолат бор жойда элнинг кунгли тўқ, иши унумли, мамлакатнинг эртанги куни эса порлоқ бўлишига имон келтирган. У кишининг қўлларидаги узукда «Куч адолатда» деган битик бежиз ёзилмаган. Амир Темур фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ҳоким адолат томонида туришини қаттиқ талаб этган. Агарда ҳокимлар, сипоҳ раёиятдан қайси бирининг халққа жабр-зулм етказганини эшитса, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора куради. «Агар доругалар ва ҳокимлар халққа жабр-зулм қилиб, уларни хароб қилган булсалар, қилган ишларига лойиқ жазо берилсин», дейилади Тузукларда. Амир Темур юрт ободончилиги, осойишталиги, хавфсизлигини таъминлашга ҳам эътиборини қаратди. Амир Темур тузукларида шундай дейилади: «Лой, қум босган ариқларни қазиш, дарёларга куприклар солиш, эскиларини тузатиш, бир кунлик йўл масофасида карвонсаройлар қуриш ҳақида буйруқ қилдим. Карвонсаройларда қоровуллар ва йўл соқчилари булур эди. Улар йўловчиларнинг хавфсизлигини таъминлашга ғамхўрлик қилар, содир бўлган угирликлар учун жавобгар эдилар. Ҳар бир шаҳарда мачит, мактаб, мадраса, камбағал ва мискинлар учун ғарибхоналар, табиблар билан таъминланган шифохоналар қуришга фармон бердим. Мен экилган майдонлар ва фуқароларим хавфсизлиги учун махсус соқчилик жорий этдим». Бундай тадбирлар халқ фаровонлигининг юксалишига, фуқаролар турмушининг тулақонли тарзда яхшиланишига омил бўлди.

«Темур тузуклари»да оддий фуқароларнинг ҳуқуқий манфаатлари ҳимоя қилинган. «Агар (ҳар ер ва элнинг) амалдорлари ва калонторлари оддий фуқарога жабр-зулм қилса ва шу орқали бечораларга зарар етказган булса (бундай вақтларда) етказилган зарарни калонторлардан ундириб, жабр кўрганларга берсинлар, токи улар яна уз ҳолларига келсинлар» дейилади «ТУЗУКЛАР»ДА.

Амир Темур дарвеш, фақир ва мискинларни узига яқин тутди, уларнинг кунглини оғритмади ва бирон-бир талабларини рад этмади. У қашшоқликни тугатиш мақсадида бошпаналар ташкил қилди, камбағалларга нафақа бериб турди.

«Тузуқлар»да савдогар, деҳқон, касб-ҳунар ва маърифат аҳлларининг ҳуқуқлари ҳам ҳимоя қилинади. Деҳқонлар хусусида ва уларни ҳимоя қилиш юзасидан ҳам айрим кўрсатмалар берилган. «Деҳқонлар раъиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишига қурби етмай қолган бўлса, унга экин-тикин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг уй иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, керакли ускуналарни етказиб бериб, унга ёрдам берилсин». Демак, давлат ўз фуқароларининг манфаатини тула қаноатлантиришга ҳам алоҳида эътибор берган экан.

Амир Темур фуқароларнинг таълим олишини яхшилаш чораларини ҳам курган. Бу ҳақда «Тузуқлар»да шундай дейилади: «Мусулмонларга диний масалалардан таълим бериб, шариат ақидалари ва ислом дини илмлари: тафсир, ҳадис, фикҳдан дарс берсинлар деб, ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар тайин қилдим». Дарҳақиқат, Амир Темур илм-фан ва маданият ҳомийси эди. Темурийлар даври ренессанси (маданий уйғониш) ҳодисасига айна Ҳазрати Соҳибқирон томонидан пойдевор қўйилган.

«Тузуқлар»да фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга эътибор берилган. Бунга кура «бирорта ҳам аскарнинг доимий туриши учун шахсий кишилар уйини эгаллашга ёки фуқароларнинг молини ва бойлигини ўзлаштириб олишга ҳаққи йўқ эди».

Амир Темур одил судлов юритишга ҳам алоҳида аҳамият берган: «Лашкарлар учун махсус қозий ва раъият учун алоҳида қозий тайинладим, ҳар мамлакатда шайхулислом юбордимки, токи мусулмонларни гуноҳ ишлардан қайтариб, уларни яхши ва савоб ишларга ундасин», деб таъкидлайди у Тузуқларида. Шунингдек, «шубҳали ва нияти бузуқ кишиларнинг айб-лашлари ҳамда тухматлари билан фуқароларга жазо бериш қозиларга қатъий ман этилган эди. Аммо бирор шахснинг гуноҳи тўртта далил билан исбот қилинса, у кишига қилган айбига қараб жазо берилар, ёки жарима солинарди». Шариатда қозийларга қаттиқ

талаб қўйилган. Адолат талабига риоя қилмаган қозилар Темур томонидан гуноҳига яраша жазоланган, адолатни таъминлашдаги хизматлари учун эса рағбатлантирилган.

«Тузуқлар»да жамият манфаатига, инсон шаънига зарар келтирадиган ёмон иллатлар гуноҳ ҳисобланиб, жазога лойиқ деб топилган. Жазолаш тартиби «Тузуқлар»да берилган. Амир Темур ёзадилар: «Ўғрилар хусусида буюрдимки, улар қаерда бўлмасин, ким тутиб олса Ёсо буйича жазолансин. Кимки бировнинг молини зурлик билан тортиб олган бўлса, мазлумнинг молини золимдан қайтариб олиб, эгасига топширсинлар. Агар кимда-ким тиш синдирса, кўзни қур қилса, қулоқ ва бурун кесса, шароб ичса, зино ишлар қилса, девондаги шариат қозиси ёки аҳдос қозисига олиб бориб топширсинлар. Шариатга оид ишларни ҳал этишда ислом қозиси ҳукм чиқарсин...» Мамлакатда ана шундай қаттиқ тартиб-интизом ўрнатиб, адолат эшигини очди. Шу билан бирга угирлик ва талончиликнинг барча йўлларини беркитишнинг чораларини қурди.

Темурнинг фикрича, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва манфаатлари ҳимоя қилинган давлатда адолатли бошқарув таъминланади. Фуқаролар ҳам давлатни уз ҳимоячиси, таянчи деб ҳисоблайди ва қонунларга садоқат билан буйсунади. Бу бутун давлат миқёсида тартиб-интизомни, тинчлик ва осойишталикни ҳамда фаровонликни таъминлаш асосини ташкил этади.

«Темур тузуқлари» қудратли, марказлашган давлат қуришда, инсон ҳуқуқларини таъминлашда муҳим роль уйнади. Рус олими Логофет ёзганидек: «Оврупада ҳали конституция ҳақида оддий тушунчага ҳам эга бўлмаган даврларда Амир Темур давлатида конституциявий қонунлар мажмуаси — Тузуқ мавжуд эди ва у амалда бўлган». Амир Темур шарқона демократияга, қонунга, урф-одатларга асосланган буюқ давлат барпо қилиб тарихда учмас из қолдирди.

ШҶРО ДАВРИ КОНСТИТУЦИЯЛАРИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ

Темурийлар сулоласи тарих саҳнасини тарк этгандан кейин буюқ салтанат турли-туман низолар туфайли майда хонликларга ажралиб кетди. Бундан фойдаланган чоризм армияси Туркистонни босиб

олиб, уни узининг хомашё базасига айлантиради. Мустамлака халқда мустақиллик орзуси уйғонмаслиги учун чор ҳукумати эллик йилдан зиёд вақт мобайнида маҳаллий аҳолини маърифат ва маданиятдан четда тутиб келди. Натижада халқимизнинг асрлар оша сайқал топган урф-одатлари, анъаналари, кадриятлари, инсон эрки ва ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилди. Уша даврдаги қонунчилик ва ҳуқуқ тизими шу мазмунга буйсундирилган эди.

Буни 1917 йилда урнатилган Шуро империяси давом эттирди. Бундан кейин ҳам юртимизда асрий эзгу расм-русумлардан миллатни шафқатсизларча Мосуво қилишлари, урф-одатлар, ҳатто миллий кийимларни, туркона либосларни бидъат, эскилик сарқити деб уқтиришлар тухтамади. Энг ёмони эса таълим ва тарбия ишида миллий асос йуқ қилиб юборилди. Таълим тизимида туркий халқлар тарихини, маданиятини уқитиш, ёшларни туркона одоб, ҳаё руҳида тарбиялаш эътибордан четда қолди. Бундай йул тутиш келажак авлодни узлигини англашга имкон бермаслик, уз ҳуққини билмайдиган мутеларга айлантириш эди.

Шуро даврида 1918 йилги Туркистон АССР Конституцияси, 1920 йилдаги Хоразм ва Бухоро Халқ Республикалари Конституцияларида куплаб демократик ҳуқуқлар белгиланган булса, аста-секин уларга киритилган узгартиришлар натижасида миллий ҳуқуқлар чеклана борди. Утмишдаги Конституциявий тараққиёт тажрибасига мурожаат этсак, уларнинг барқарор тусга эга булмаганлиги яққол намоён булади. 1927-1937-1978 йилларда Ўзбекистон ССРнинг Конституциялари қабул қилинди. Уларда миллатнинг уз тақдирини узи белгилаш ҳуқуқий декларатив тавсифда булиб қолди.

1918 йилдаги Шуро Конституцияси Октябрь тунтариши булганлигини тарихий факт сифатида мустаҳкамлаш, 1924 йилги Конституция эса барпо этилган Совет Республикалари Федератив Иттифоқини тасдиқлаш учун қабул қилинган эди. 1927 йилги Ўзбекистон ССР Конституцияси Республика суверенитети ва унинг Шуро давлати таркибига киришини, Ўзбекистон ССР ташкил этилганлигини мустаҳкамлаган эди.

1936 йилги Шуро Конституцияси эса мафкуравий, сиёсийлашган ҳуқуқий тизимини мустаҳкамлашда тарихий воқсалар, чақириқлар, шиорлар билан боғлиқ мазмунда эканлиги кузга ташланади. Демак, жамият-

да Конституция ва ҳуқуқ, сиёсатнинг қуролига айланади моҳияти билан таъсирчан эди.

Натижада Конституция уз мазмуни билан маъмурий-буйруқбозлик тизимига асосланган бошқарувни вужудга келтирди. Шахснинг ҳуқуқий мақоми жамият тараққиётининг талаб-эҳтиёжларига боғлиқ ҳолда эмас, балки бюрократиянинг таъсири негизида қатъий белгиланиши, инсоннинг ижодқорлигини ва яратувчанлигини чеклаб қўйилишига олиб келди.

1936 йилги Шуро Конституцияси асосида Ўзбекистон ССРнинг 1937 йилги Конституцияси қабул қилинди. Бу Конституция Иттифоқнинг Асосий Қонунидаги мазмунни узиди тула ифода этди. Бу конституцияларда улуг давлатчилик гоёсининг миллий манфаатлардан устун туриши, унинг эркин тараққиётига, ҳуқуқларига раҳна солди. Оқибатда, инсон ҳуқуқлари: тили, дини, урф-одати, анъаналаридан баҳраманд бўлиш эркинлиги иуқотилди. Миллат мустақиллиги, эркинлиги йулида курашган узбек халқининг асл фарзандлари, юксак ақл ва заковат соҳиблари қатагон этилди.

1977 йили Шуро Конституцияси қабул қилинди. Унинг лойиҳаси муҳокамаси аҳолида муайян қизиқиш уйғотди. Ушанда 400 мингдан ортиқ таклиф киритилди. Бу таклиф одамларнинг ҳуқуқий муҳитни яхшилаш, қонунсизлик ва бедодликни тугатиш кайфиятидаги хоҳиш-истакларини ифода этди. 1977 йил Конституциясида фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига оид моддалар сони 1936 йилги Конституцияга нисбатан кўпайди. «Ижтимоий тараққиёт ва маданият» деган янги боб киритилди. Конституцияда жамиятнинг ривожланишига ошириб баҳо берилиши Қонунда белгиланган ва амалда бажарилиши лозим бўлган ҳуқуқлар ўртасида зиддиятни келтириб чиқарди. Чунки белгиланган ҳуқуқларни амалга ошириш имконияти йуқ эди.

Бундан ташқари, бу Конституция сиёсий манифест вазифасини утади. У моҳияти жиҳатидан аҳолини навбатдаги вазифаларни бажаришга сафарбар этиш, утказилаётган сиёсатни гоёвий жиҳатдан мустаҳкамлаш вазифаларини мужассам этарди.

Охириги Шуро Конституцияси юридик жиҳатидан кучли эмасди. Унда баён этилган инсон ҳуқуқларига тааллуқли қоидалар ҳуқуқий кафолатлар билан мустаҳкамланмаган эди, борлари ҳам расмий эди. Конституциянинг амал қилиши қонун тарзидаги меъёрлар

билан чеклаб қўйилди ва издан чиқарилди. Турли курсатма ва йўл-йўриқлар Конституция қоидалари урнига утаверди. Конституциявий назорат ва текширишнинг самарали тартиботи мавжуд эмасди.

Шуро Конституцияларида инсон ҳуқуқларининг чекланганлик моҳияти:

1. Иқтисодий соҳада: Мулк жамият иқтисодий тараққиётининг асосини ташкил этади. Шуро Конституцияларида ана шу мулк — давлат, умумхалқ мулки деб эътироф этилди. Инсоннинг мулкдор бўлиш ҳуқуқи тан олинмади. Яъни хусусий мулк рад этилди. Зеро, мулк ҳуқуқи инсоннинг иқтисодий-ижтимоий, маънавий ҳуқуқларини белгилаб беради. Мулк давлатнинг қўлида бўлиши туфайли инсоннинг давлатга қарамлиги кучайди. Инсон давлатнинг буюртмасини бажарадиган хизматкорга айланди. Натижада, уз ҳуқуқларини узи учун эмас, балки давлат йўлида амалга оширадиган бўлиб қолди. Бу мулк ҳуқуқининг чекланганлик оқибатидир. У уз навбатда, меҳнат, касб танлаш, иш билан таъминланиш ҳуқуқларига ҳам салбий таъсир курсатди. Шуни таъкидлаш жоизки, мулк инсондан тортиб олинган жамиятда инсонга берилган ҳуқуқлар амалиётда уз ифодасини топмайди.

2. Сиёсий соҳада: Давлат ва шахс ўртасидаги сиёсий-ҳуқуқий муносабатларда, давлат ҳуқуқи юқори бўлиб, инсон ҳуқуқлари иккинчи даражага қўйилади. Бу эса сиёсий ҳуқуқлар чекланганлигини билдиради. Давлат жамият ҳаётидаги муҳим масалаларни узи ҳал қилди. Инсоннинг давлат бошқаруви ишларида иштирок этиш, уз фикрини билдиришга эътибор берилсада, асосий ҳал қилувчи ҳукми давлат чиқарарди. Бу эса, халқнинг ўрни ва ролини камситишга олиб келди. Конституция ягона ҳукмрон партиянинг сиёсий дастурлари ва мафкурасига бўйсундирилган эди. Сайлов тизими унинг таъсири доирасида утказилар эди.

3. Маънавий соҳада: ягона ҳукмрон марксизм-ленинизм мафкураси эди. Синфийлик ғояси устун эди. Бу ғоялар инсоннинг виждон эркинлиги, эркин ижод қилиш ва бошқа ҳуқуқларининг поймол этилишига олиб келди. Ягона мафкуранинг ўрнатилиши илм-фан, маънавият ва маданият ривожланишига салбий таъсир қилди. Ҳар бир кишининг ана шу ягона ғоя асосида меҳнат қилишини, ижод қилишини белгилади, инсоннинг маънавий эркинлиги шу асосда чеклаб қўйилди.

Шуро даври Конституцияларида халқ ва миллат сифатидаги қадриятлар, ҳур фикр, гурур эътиборга олинмади. Йўқотилган ана шу гурур қадр-қиммат, орият урнини ҳаётда инсон ҳуқуқларига зиён етказувчи боқимандалик, юлгичлик, таъмагирлик эгаллади.

Шуро давридаги охириги Конституция инсон ҳуқуқлари туғрисидаги умумжаҳон эътироф этган қоидаларга мазмунан зид булиб, унинг талабларига жавоб бермай қуйди. Бундай ҳолатлар Ўзбекистоннинг 1978 йилги Конституциясига ҳам тааллуқлидир. Натижада Конституциявий ислоҳот учун зарурат туғилди.

МУСТАҚИЛЛИК ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ

Миллий онг, мустақиллик 80-йилларнинг охирига келиб кўртак ёза бошлади. 1989 йилнинг 21 октябрида ўзбек тилига давлат мақоми берилди. Бу қонун халқ миллий уйғонишининг илк амалий самараси эди. У ўзбек тилининг кўп йиллар давомида топталган ҳақ-ҳуқуқларини тиклашнинг кафолати бўлди. Ушбу Қонун илм-фаннинг ҳамма соҳаларини давлат тилида ривожлантириш учун лозим бўлган шароитларни яратиб берди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1990 йил 20 июнда бўлган иккинчи сессиясида Мустақиллик Декларацияси қабул қилинди. Декларацияда Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги эълон қилинди. Давлат мустақиллиги давлат ҳокимиятининг уз ҳудудида ва ташқи муносабатларида танҳо ҳокимлигини билдиради. Шунингдек, давлат барча ишларни мустақил ва эркин ҳал қилиш ҳуқуқига эгаллигини акс эттиради. Декларацияда «Ўзбекистонда яшаётган барча миллат ва элатларнинг қонуний, сиёсий, иқтисодий, этник, маданий ҳуқуқларига ҳамда она тиллари ривожлантирилишига кафолат берди».

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги туғрисидаги Республика Олий Кенгашининг 1991 йил 31 августдаги Баёноти суверен давлат — Ўзбекистон Республикаси уз ҳудудида яшовчи барча халқларга тенг сиёсий ҳуқуқлар ва ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий ривожланишда тенг имкониятларни кафолатланишини қайд этади. Мазкур Баёнотда Ўзбекистон Республикаси ирқчиликка, шовинизмга, миллатчиликка, халқларнинг ҳуқуқларини чеклаш йулидаги ҳар қандай уринишларга қатъиян қарши чиқиши

таъкидлангандир. 1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида Қонун қабул қилинди. Бунда Мустақиллик Декларацияси ва Баёнот асос бўлиб хизмат қилди. Ушбу Қонун 17 моддадан иборат. Бу ҳужжатда Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида қўйган илк қадамларининг ҳуқуқий асоси яратилди. Уз моҳиятига кўра уни Муваққат кичик Конституция деб таърифлаш мумкин. Мазкур қонуннинг ютуқларидан бири биринчи марта Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги жорий этилди. Ушбу қонунда Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари миллатидан қатъий назар бир хил фуқаролик ҳуқуқларига эгаллиги ҳамда уларнинг Республика Конституцияси ва Қонунлари ҳимоясида бўлиши қайд этилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ун иккинчи чақириқ Ун биринчи сессиясида (1992 йил 8 декабрда) ҳуқуқий ва халқаро аҳамиятга молик ҳужжат — Мустақиллик Конституцияси қабул қилинди. У иқтисодиётда, ижтимоий-сиёсий муносабатлар ва маънавий ҳаётда чуқур ислоҳотлар утказиш учун пухта ҳуқуқий пойдевор яратди.

Мустақил Ўзбекистон Конституцияси жаҳон ҳамжамиятининг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ютуқларини тула узида мужассам қилади. Ушбу Конституция инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясидаги барча муҳим қойдаларни: инсоннинг яшаш, эркинлик ва шахсий даҳлсизлик ҳуқуқи, мулкдор бўлиш ҳуқуқи ва бошқа шу каби ҳуқуқларни уз ичига олгандир.

Саволлар ва топшириқлар

1. Инсон ҳуқуқлари қандай тарихий манбаларда уз ўрнини топган?
2. «Авесто»да инсон ҳуқуқлари масаласи қандай ҳал қилинган?
3. Қуръони каримда инсон ҳуқуқларига тааллуқли қандай масалалар учрайди.
4. «Темур тузуклари»да инсон ҳуқуқларига тааллуқли қандай ҳолатлар бор?
5. Собиқ Иттифоқ даврида инсон ҳуқуқларига қандай ёндошилган?
6. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг инсон ҳуқуқларига қандай ҳуқуқий мақом берилди?

3-мавзу. ЖАМИЯТДА ШАХСНИНГ УРНИ ВА УНИНГ ҲУҚУҚИИ ҲОЛАТИ

ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИК ТУШУНЧАСИ. ЖАМИЯТ ВА ШАХС ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Шахс билан жамият, давлат уртасидаги узаро муносабатлар туғрисидаги муаммо энг мураккаб ижтимоий масалалардан биридир. Кишилик жамияти пайдо булиши билан, дунёда қудратли куч булган инсон вужудга келади.

Фирдавсий фикрича, барча нарсанинг ижодкори инсондир. У шундай ёзади:

Инсондан яхшилик, нур ва равшанлик,
Инсонсиз дунёда йуқ фаровонлик.

Инсон жамоа таъсири жараёнида уз шахсиятини шакллантира боради, яъни ижтимоий муносабатларда иштирок этади, меҳнат қилади, маданий бойликлар яратади ва ҳоказо. Шахснинг инсон сифатида жамиятда тутган ўрни, инсоний хислатлари, қадриятлари ҳақида жуда қадимдан буюк мутафаккирлар, алломалар, донишмандлар уз фикр ва мулоҳазаларини билдирганлар. Улар инсон дунёда чексиз ҳурмат ва эҳтиромга лойиқ эканлигини ёқлаб чиққанлар. Масалан, Форобий фикрича, жамиятда яшовчи шахсларнинг узаро муносабати, уларнинг ижтимоий фаолиятлари, жамиятнинг узгариши, ривожланиши, бахт-саодатга эришиши жамоа аъзоси булган инсонларга боглиқдир. Кишилар уртасидаги узаро ҳамкорлик, узаро ёрдам инсон жамоасини келтириб чиқаради. Дарҳақиқат, ёруғ дунёда кишилар бир-бирларига ёрдам берсалар, тинч-тотув яшасалар узаро инсофли булсалар, бу жамиятда улар бахт-саодатга эришадилар. Форобий таъкидлаганидек, «Инсон уз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун куп нарсаларга мухтож булади, у бир узи бундай нарсаларни қулга кирита олмайди, уларга эга булиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Шунинг учун инсон шахслари купайдилар, ...На-тижада инсон жамоаси вужудга келди».¹

Инсонларнинг хатти-ҳаракати, феъл-атвори шахсда уз ифодасини топади ва шу билан бирга жамиятда

¹ Форобий ҳикматлари. Фозил одамлар шахри. Т., 1993 йил, 186-бет.

инсон у ёки бу ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиши натижасида шахсга айланади. Шахс дейилганда муайян ҳуқуқ ва эркинликларга эга булган, узига хос интеллектуал, руҳий, иродавий, шахсий белги ва сифатларга эга булган инсон тушунилади. Фалсафий нуқтаи назардан шахс бир инсоннинг жамиятдаги урнини билдиради. Дунёда бир-бирига ухшайдиган, лекин тамомила бир хил булмаган кишилар мавжуддир. Уларнинг алоҳида хусусиятлари ақлида, ҳис-туйғуларида, иродасида намоён булади. Инсоннинг шахс сифатида шаклланиши жамиятга боғлиқ булади, шунингдек жамият тараққиёти ҳам шахснинг амалий фаолияти билан узвий боғлиқдир. Масалан, ҳар бир АҚШ Президентининг тутган сиёсати, унинг обрўйи, давлатни бошқариши АҚШнинг ривожланишига катта таъсир курсатган. Сиз бу ҳақда тарих курсидан биласиз. Бугунги кунда жуда куп Ўрта Осиё худудида яшаб утган тарихий шахсларни урганмоқдамиз ва уларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларини ҳаётга татбиқ этмоқдамиз. Ўзбекистон Республикасининг биринчи президенти И. А. Каримовни ҳам шахс сифатида жуда куп хорижий давлатлар таниди. Леонид Левитин ва Дональд С. Карлайл Президентни шахс сифатида шундай баҳолайди: «Ислом Каримов Президент сифатида уз аъмолини уз мамлакати Ўзбекистонга ҳам, дунёга ҳам такрор-такрор баён қилди... У сўзининг устидан чиқади. Айтганларига содиқ. У қадам-бақадам, узида қанча кучи бўлса, ижтимоий онгнинг айнишига, меҳнатга, қарияларга ва аёлларга ҳурматнинг орадан кўтарилишига халқ ахлоқи ва, умуман, маънавиятнинг қадрсизланишига йул қуймасликка интилади».¹ У шахс сифатида давлат ҳокимиятининг барча тармоқларида инсон фаолиятини, инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилишга қаратилган шарт-шароитлар яратишга интилади.

И. А. Каримов шахс сифатида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни қуриш жараёнида жуда куп ишларни қилмоқда ва жамиятимиз ривожига катта ҳисса қўшмоқда. Аксинча тарихда шундай шахслар булганки, улар жамият тараққиётини, давлат равнақини бир неча юз йилларга орқага суриб юборганлар. Масалан, А. Гитлернинг фашистик сиёсати натижасида жуда куп давлатлар ривожига орқага сурилди.

¹ И. Каримов — янги Ўзбекистон Президенти. Т., 1996 йил, 13—15-бетлар.

Халқимиз жуда қадимдан жамиятда яшовчи шахсларнинг инсоний фазилатлари ва хислатларини — дустлик, узаро ҳамкорлик, сахийлик, камтарлик, одамийлик, инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварликни улуғлаб келганлар. Инсонга туғри келмайдиган иллатларни: гаразгўйлик, ёвузлик, худбинлик, манманлик, андишасизлик, гийбатчилик, ҳаёсизликларни эса қоралаганлар. Жамиятда шахсларнинг инсоний фазилатларга эга булишлари, эркинликлардан фойдаланишлари, берилган мажбуриятларни бажаришлари уларнинг камолотга, етукликка олиб келади. Шахс камолотида тарбия муҳим аҳамият касб этади. Бу тарбия айнан шу жамиятдан ажралган ҳолда алоҳида амалга оширилмади.

ШАХСНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

Жамият ва шахс ўртасидаги муносабатлар давлат пайдо бўлгандан сунг асосан давлат ва шахсга нисбатан акс этади. Чунки давлат жамиятдан келиб чиқди. Шахснинг давлатдаги ҳолатини ҳуқуқий қоидалар билан мустаҳкамлаш натижасида янги тушунча — шахснинг ҳуқуқий ҳолати тушунчаси пайдо бўлади.

Демак, ҳали давлат пайдо бўлмаган жамиятда яшаган инсонлар урф-одат, расм-русум, анъаналар қоидалари асосида яшаганлар. Улар яшаш шароитида, юриш-туришида ушбу қоидаларга риоя қилганлар. Бу қоидалар авлоддан-авлодга утиб келган.

Давлат пайдо бўлиши билан эса шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берадиган қоидалар давлатнинг қонуний ҳужжатларида акс эта бошлаган. Шахс ҳуқуқий ҳолатга эга бўлиши билан давлат ривожининг тараққиётига улкан ҳисса қўшади. Давлатнинг қудратли, кучли бўлишида юксак малакали, ахлоқан баркамол шахслар керак. Шахснинг фуқаролик жамиятидаги урнини И. А. Каримов шундай баҳолайди: «Биз оддий ҳақиқатни тушуниб етишимиз керак: бизнинг давлатимиз, жамиятимизни биров четдан келиб қуриб бермайди. Унинг ҳаёти ўз ватанининг келажаги билан узвий боғлиқ бўлган биз ўзимиз, шу миллат фарзандлари бунёд этамиз»¹.

¹ И. А. Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4-том. Т., 1996 йил, 49-бет.

ФУҚАРОЛИК ТУШУНЧАСИ

Шахс давлат билан булган муносабатларда фуқаро сифатида иштирок этади. Фуқаро — бу бирор мамлакатнинг доимий аҳолиси деган маънони билдиради. Юридик фанларда фуқаро жисмоний шахс деб юритилади. Қонунга кўра Фуқаролар (Жисмоний шахслар) деганда Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқароси — бу шахснинг давлат билан сиёсий ва ҳуқуқий алоқасидир, унинг ёрдами билан шахс қонунларда белгилаб қўйилган ҳамма ҳуқуқларга эга бўлади, давлат ҳимоясидан фойдаланади ва давлатга нисбатан жамики муайян бурчларини бажаради. Ўзбекистон Республикаси Фуқаросини тасдиқловчи асосий ҳужжат — паспортдир. Паспорт олингунга қадар эса туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома Ўзбекистон Республикаси Фуқаролигини тасдиқловчи асосий ҳужжат деб ҳисобланади. Туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома, Ўзбекистон республикаси Фуқароси паспортини бериш тартиби Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 13 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Фуқаросининг паспортни туғрисида»ги Низоми билан ҳамда 1994 йил 23 декабрда эълон қилинган «Ўзбекистон Республикасида паспорт тизими туғрисида»ги Низомни амалга киритиш ҳақида Ўзбекистон республикаси Президентининг фармони билан белгиланади. Ушбу Низомга асосан Ўзбекистон Республикасининг 16 ёшга тулган барча фуқароларида Ўзбекистон Республикаси фуқароси паспортни бўлиши шарт деб таъкидланган.

Ўзбекистон Республикаси Паспорти хорижга жўнаб кетиш чоғида ҳам амал қилади. Паспорт республика ички ишлар органларида берилади. Ўзбекистон Республикаси Фуқароси паспортни бутун Ўзбекистон Республикасида ягона намунада ўзбек, рус, инглиз тилларида, Қорақалпоғистон Республикаси учун эса, қорақалпоқ, ўзбек, рус ва инглиз тилларида тайёрланади ва у 32 бетдан иборатдир.

Фуқаролар Паспорт тизими қоидаларини бузганлик учун Ўзбекистон Республикаси Қонунчилигида белгиланган тартибда жавобгарликка тортиладилар.

«Чет эл фуқаролари» деганда Ўзбекистон ҳудудида яшаётган дипломатик ва консуллик муассасаларининг ходимлари, ўқув юртларида билим олаётган шахслар,

тажриба урганиш учун келган шахслар, қўшма корхона ташкил қилган ва унда ишлаётган чет эллик шахслар ва уларнинг оила аъзолари, шунингдек сайёҳлар тушунилади.

Булардан ташқари Ўзбекистон ҳудудида фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам яшайдилар. «Фуқаролиги бўлмаган шахслар» деганда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшаб турган Ўзбекистон фуқароси бўлмаган ва чет эл фуқаролигига мансублигини исботлайдиган далиллари бўлмаган шахслар тушунилади. Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқий ҳолатларидан фарқи, уларнинг сиёсий ҳуқуқлардан фойдалана олмаслигида куринади. Масалан, улар давлат ишларини бошқаришда, уз вакилини сайлаш, референдумда қатнашиш ҳуқуқларидан маҳрум. Уларга Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари сафида хизматни уташ мажбурияти юклатилмайди. Лекин чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаганлар Конституция ва қонунларда назарда тутилган ҳуқуқлар ва эркинликлардан, шунингдек, уларига тегишли бўлган шахсий, мулкӣ, оилавий ҳуқуқлардан фойдаланадилар ҳамда уз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судларга мурожаат этишга ҳақлидирлар. Улар Конституциямиз қоидалари асосида миллати, irqи, жинси, диний эътиқодидан қатъий назар таъқиб этилмаслиги кафолатланади. Жумладан, «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тугрисида»ги халқаро Пактнинг 16-моддасида қасрда туришидан қатъий назар, ҳар бир инсон ўзининг ҳуқуқ субъекти эканлигини тан олиниши ҳуқуқига эгадир. Ўзбекистон Конституциясининг 4-моддасида эса Ўзбекистон Республикаси уз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди деб, конституциявий талаб даражасига кутарган.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида белгиланган ҳужжатлар асосида яшайдилар. Ўзбекистон Республикаси Президенти 1994 йил 23 декабрда тасдиқлаган «Хорижий шахсларга, фуқаролиги бўлмаган шахсларга бериладиган Ўзбекистон Республикасида яшаш учун гувоҳнома ва фуқаролиги бўлмаган шахс гувоҳномаси тугрисидаги Низом» асосида уларга Ўзбекистон Республикасида яшаш ҳуқуқларини билдирадиган махсус ҳужжат —

гувоҳномалар берилади. Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаганлар Ўзбекистон Республикасида яшаш даврида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларини ҳурмат қилишлари ҳамда уларга амал қилишлари шарт. Улар бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишлари лозим.

Давлат ва алоҳида шахс уртасидаги доимий ва барқарор ҳуқуқий алоқа фуқаролик бўлиб, бунда шахс давлат томонидан белгиланган барча ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланади, бурчларни бажаради, давлатнинг ҳимоясида бўлади. Шахснинг ҳуқуқий ҳолати фуқаролик билан белгиланади.

Давлат билан шахс уртасидаги фуқаролик сифатида тавсифланувчи ҳуқуқий алоқа узининг мустақамлиги билан ажралиб туради. Биринчидан, ҳуқуқий алоқа шахс республика фуқароси бўлган пайтдан бошлаб вужудга келади ва унинг вафотига қадар давом этади; иккинчидан, фуқаро республика ташқарисига жунаб кетганда ҳам ҳуқуқий алоқа тухтаб қолмайди.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги қуйидаги асосий хусусиятлар билан тавсифланади:

— республика фуқаролиги унга эга бўлиш асосларидан қатъий назар, барча учун баробардир;

— республика фуқаролари келиб чиқиши, ижтимоий мавқеи, жинси, ирқи, миллати, тили, динга муносабати, маълумоти, сиёсий ва бошқа эътиқодлари, машғулотининг тури ва характери, бошқа ҳолатларидан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар;

— республика фуқароларининг тенглиги иқтисодиёт, сиёсат ва маданий ҳаётининг ҳамма соҳаларида таъминланади;

— республика фуқаролари ҳисобланган шахсларга хорижий давлат фуқаролари деб қаралмайди. Алоҳида ҳолларда ватандошларимиз — хорижий давлатларнинг фуқаролари республика Олий Мажлиси махсус депутатлик комиссиясининг илтимоси ва ҳулосасига қура, республика Президентининг қарори билан республика фуқаролигига қабул қилинишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикасида фуқаролик туғрисидаги барча қоидалар 1992 йил 2 июлда қабул қилинган, «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги туғрисида»ги қонунда баён этилган. Бу қонун билан сиз 9-синфда танишгансиз.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришга-

нидан сунг фуқароликнинг мазмуни тубдан узгарди. Республикамиз тарихида биринчи марта Ўзбекистон Фуқаролиги урнатилди.

Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик жорий қилинди. Конституция лойиҳаси умумхалқ муҳокамасида булган даврдаги баъзиларнинг икки фуқаролик ҳақида фикрларини рад этиб, И. А. Каримов шундай деган эди: «Демократик ҳуқуқий давлатда фуқаролик фақат биргина миллий тамойил асосида белгиланмайди. Агарда фуқаролик миллий тамойил асосида белгиланса, инсонга миллатига қараб турли хил ҳуқуқий мақом берилса, бу охир-оқибатда жамият барқарорлигининг бузилишига олиб келади. Икки давлат фуқаролигига мансублик ачинарли ҳолдир. Бу беватанлик билан баробардир. Мамлакатимизда муайян кишилар ёки айрим миллат ёхуд этник гуруҳларнинг икки давлат фуқароси бўлиши учун на сиёсий, на ҳуқуқий асос бер!»

Дарҳақиқат, юқорида айтиб утилганидек, фуқаро уз давлатида иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маданий турмушда иштирок этади. Шундай экан, агар у икки фуқароликка эга булса, қайси давлатнинг сайлов тизимида қатнашади, қайси давлатни ҳимоя қилади? Бу масалалар атрофлича урганиб чиқилиб, ягона фикрга келиниб, ҳар бир давлатда ягона фуқаролик урнатилиш жаҳон миқёсида ҳам белгиланган.

Ягона фуқароликнинг маъноси: биринчидан, давлатнинг ягоналиги, яхлитлигидир; иккинчидан, барча фуқаролар, жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролари, бир хил сиёсий-ҳуқуқий мақомга эга, яъни Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айни вақтда Ўзбекистон республикасининг фуқароси ҳисобланиб, давлат-ҳуқуқий муносабатларнинг тўлақонли субъектидир; учинчидан, Ўзбекистон ҳудудида фуқаролар тенг ҳуқуқли булиб, уларнинг қонуний манфаатлари давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Қонунга кўра фуқароликка эга бўлиш асосларидан қатъий назар республикамизда барча учун тенг фуқаролик жорий этилади.

¹ И. А. Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т., 1994 йил. 188-бет

ФУҚАРОЛИКНИНГ МАЗМУНИ

Фуқароликнинг мазмуни шахснинг республикага нисбатан ҳуқуқлари ва бурчларини ҳамда республиканинг шу шахсга нисбатан ҳуқуқлари ва бурчларини ўз ичига олади. Шахснинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берадиган фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари деганда, ҳар бир фуқаро учун Ўзбекистон Республикаси томонидан белгилаб берилган ва Конституцияда мустаҳкамланган имкониятлар тушунилади.

Шу уринда «ҳуқуқ» ва «эркинлик» сузларининг маъносини билиб олишингиз лозим. Ҳуқуқ — бу давлат томонидан урнатилган, Конституция ва қонунларда белгиланган, давлат томонидан ҳимоя қилинадиган кишиларнинг юриш-туриши қоидалари йиғиндиси-дир. Эркинлик эса — бу инсоннинг объектив заруриятни англаш асосий ўз мақсад ва манфаатларига мувофиқ ҳаракат қилиш қобилиятидир. Асосий ҳуқуқ ва эркинлик даражаси жамиятнинг ижтимоий тузумига, ишлаб чиқариш воситаларининг кимнинг ихтиёрида эканлигига, халқнинг тобора ўсиб бораётган фаоллигига боғлиқдир. Фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари уларнинг дунёда еб-ичиши, кийиниши, уй-жойли булиши, меҳнат қилиши, оила қуриши, фарзандли булиши, ҳордиқ чиқариши, даволаниши, моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондириши жараёнида муҳим аҳамиятга эга. Булардан фойдаланиш инсон ва фуқароларнинг объектив заруратни англаш асосида ўз мақсад ва манфаатларига мувофиқ ҳаракат қилиш қобилиятидан келиб чиқади, унга ҳиснат қилиш мумкин эмас. Бу ҳақда «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 2-моддасида «ҳар бир инсон, бирор-бир айримачиликсиз, ирқи, терисининг ранги, жинси, тили, дини, сиёсий эътиқоди ёки бошқа эътиқодларидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқишидан, мулкӣ аҳволи, қайси табақага мансублиги ва бошқа ҳолатларидан қатъий назар барча ҳуқуқ ва эркинликлар соҳиби булиши керак», деб баён этилган.

Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт. Бу Конституцияда қонуний белгилаб қўйилгандир. Агар фуқаро фақат ўз ҳуқуқларини кўзласа-ю, бошқа ўзига ухшаган фуқароларнинг ҳуқуқларига путур етказса, бу қонунсиз-

ликка олиб келади. Масалан, узининг тўк яшаши учун, бировнинг мулкани ёки давлат мулкани угирласа, менга сўз эркинлиги берилган деб, бошқа бировни ҳақорат қилса, бу албатта қонунсизлик ҳисобланади.

ФУҚАРОЛАР ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

Фуқаролар уз ҳуқуқ ва эркинликларидан тўғри фойдаланишлари ва зиммаларига юклатилган бурчларни ҳалол, ихтиёрый ва виждонан бажаришлари лозим. Булар эса маълум бир қоидалар — тамойиллар асосида амалга оширилади. Бу тамойилларга қонунийлик, тенг ҳуқуқлилиқ, шахсий ва ижтимоий манфаатларнинг уйғунлашганлиги, ҳуқуқ ва бурчларнинг бирлиги тамойиллари киради.

Қонунийлик тамойили. Сизга маълумки, қонунийлик барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан Ўзбекистон Конституцияси, республика қонунлари ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларнинг аниқ ва оғишмай бажарилишида уз ифодасини топади. Қонунийлик бу ҳамиша ҳуқуққа асосланган барқарорликдир. Қонунийлик ишонч тугдиради, қонуннинг адолатлиги унинг инсон ва жамият мустақиллиги эҳтиёжларига мослигидан келиб чиқади. Қонунийлик ва эркинлик уртасида ихтилоф юз бермаслиги учун кишиларга давлат тартиби ва давлатнинг Ўзбекистон истиқлол ва тараққиётининг ташкилотчиси сифатидаги аҳамиятини тушунтириш жуда муҳимдир. Ёш давлатимизда қонунийликка риоя этмасликни ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Конституциянинг 18-моддасида Ўзбекистонда барча фуқароларнинг бир хил ютуққа эгаллиги, қонун олдида тенглиги, бу ҳуқуқ ва эркинликларнинг дахлсизлиги эълон қилинган ва инсон ҳуқуқлари конституция ҳимоясига олинган.

Масалан, сиз мактабнинг ички қоидаларига ва шу билан боғлиқ бўлган тартибларга риоя қилишингиз ўқитувчингизга, мактабингизга нисбатан, қолаверса, ҳаммага нисбатан ҳурматингизни билдиради. Эртага меҳнат фаолиятини бошлаганингизда ҳам тегишли қонун-қоидаларга сўзсиз буйсунишингиз шарт. Бу билан инсон ҳуқуқлари поймол бўлмайди, аксинча, узгаларни ҳурмат қилсангиз, вазифангизни сидқидилдан адо этсангиз, халққа, жамиятга унумлироқ фойда келтиришингиз мумкин.

Демак, жамиятда яшаётган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаш қоидаларига бўйсуниб, шахснинг узига, ҳам у яшаётган жамиятга фойда келтиради.

Тенг ҳуқуқлилиқ тамойили. Тенг ҳуқуқлилиқ республика фуқароси ҳуқуқий мақомининг асосий хусусиятидир. У ҳамма фуқаролар ҳуқуқлари ва бурчларининг тенглигини билдиради. Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар. Бу тенгликнинг асосий талаби — қонуннинг ҳамма учун бир хилда бўлиши ва ҳар бир кимсага нисбатан айнан бир хил кучга эга бўлишидир.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг тенг ҳуқуқлилиги — мустақиллигимизнинг буюк ютуқларидан биридир. Тенг ҳуқуқлилиқ — турли миллат ва элатларнинг тенг ҳуқуқлилигини, барча фуқароларнинг қонун ва суд олдидаги тенг ҳуқуқлигини, касб танлашда, меҳнат қилишда, умуман шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқлардан фойдаланишдаги тенг ҳуқуқлигини ўз ичига олади.

Умумжаҳон Декларациясининг 1-моддасида «барча одамлар эркин, қадр-қиммат ва ҳуқуқларда тенг бўлиб туғилдилар», деб белгилаб қўйилган. «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро Пакт»нинг 26-моддасида эса «...қонун бирор бир аломатга кўра, яъни ирқи, терисининг ранги, жинси, тили, дини, сиёсий эътиқоди ва бошқа эътиқодлари, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ аҳволи, насл-насаби (туғилиши) ва бошқа ҳолатлардан қатъий назар, барча шахсларга камситишга қарши тенг ва самарали муҳофазага кафолат бериши керак» деб таъкидланган.

Дарҳақиқат, ўзбек халқининг миллий тотувлиги 130 дан ортиқ миллатни ўз қадрдонларидек бағрига олган юргимизда миллатлараро тотувликнинг энг муҳим шартидир. Бугунги кунда кўплаб кишилар ўз она тилида маълумот олиш, фарзандларини миллий руҳда тарбиялаш имкониятига эга бўлмоқдалар. Миллий маданият марказлари ҳам маданий ва маънавий уйғониш борасида жуда катта ишлар қилмоқда.

Республикамиз фуқаролари қонун ва суд олдида ҳам тенгдирлар. Бу қоида демократик қоидадир. Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги тамойилини ҳаётга татбиқ этиш бутун жамият аъзолари ягона қонун-

лар тизимига итоат этишлари, ҳуқуқий қоидаларга сўзсиз риоя қилишлари ва уларни бажаришлари, ҳар бир фуқаро қонунни бузишдан ўзини тийиши шартлигини англатади. Бу жараёнда одил судлов алоҳида давлат ҳокимияти сифатида фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг ута муҳим юридик кафолати ҳисобланади. Барча фуқаролар суд олдида тенг жавоб берадилар.

Юқорида айтиб утилганидек, фуқаролар белгиланган шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланишда ҳам тенг ҳуқуқларга эга. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Конституциясида таъкидланганидек хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар. Уларга илм олишда, касб-ҳунар ўрганишда, меҳнат қилишда, меҳнат учун ҳақ тўлашда, давлат ва жамият ҳаётида фаол иштирок этишда, сайлаш ва сайланишда эркаклар билан тенг имкониятлар яратиб берилгандир. Бугунги кунда аёллар раҳбар лавозимларда, тadbиркорлик ишларида фаол қатнашмоқдалар. Давлат ҳокимиятининг вакиллик органларида кўпгина аёллар депутат бўлиб ишламоқдалар. Аёллар меҳнати ҳам эркаклар билан тенг асосда рағбатлантирилмоқда. Бунинг ёрқин далили қилиб Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 6 мартда қабул қилган фармонини курсатишимиз мумкин. Бу фармонга кўра 40 та аёл республика мукофотлари билан тақдирландилар.

Бундан ташқари 1995 йил 6 майда Ўзбекистон Республикасининг 1979 йил 18 декабрда Нью-Йоркда қабул қилинган «Хотин-қизларни камситишнинг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисидаги Конвенцияга қўшилиши ҳақида»ги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарори қабул қилинган. Бу ҳам республикамызда аёлларнинг тенг ҳуқуқлигини таъминлашда олға қўйилган яна бир қадамдир.

Шахсий ва ижтимоий манфаатларнинг уйғунлаштирилганлиги тамойили. Ҳуқуқий давлатни барпо этиш жараёнида фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларининг тўла ва ҳар томонлама амалга оширилишидан нафақат фуқароларнинг ўзлари, балки давлат ҳам манфаатдордир.

Фуқароларнинг ўз ҳуқуқлари ва эркинликларидан кенг фойдаланишлари уларнинг фаоллигини оширади ва давлат олдида турган вазифаларнинг бажарилишини осонлаштиради. Фуқаролик жамиятида фуқаролар

манфаатларининг аниқланиши, бу манфаатларнинг давлат ва жамият манфаатлари билан уйғунлаштирилиши муҳим аҳамиятга эга.

Фуқаролар республикамиз манфаатларини ҳимоя қилиши, унинг қудрати ва обрў-эътиборини мустаҳкамлашга кумаклашиши, жамият манфаатларига зид хатти-ҳаракатларга нисбатан муросасиз бўлишлари лозим.

Давлатимизнинг барча ислоҳотлари республикамизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришга қаратилгандир. Шундай экан, фуқароларга белгилаб берилган асосий ҳуқуқ ва эркинликлардан тўғри фойдаланиш давр талабидир.

Фуқаро ўз ҳуқуқ ва эркинликларини билиши — унинг бошқа кимсалар томонидан поймол этилишига йўл қўймаслигидир. Жуда кўп ҳолларда фуқаролар ўз ҳуқуқларини давлат органларининг аралашувисиз амалга оширадilar. Лекин фуқаронинг ҳуқуқи бузилса, у албатта суд томонидан ҳимоя қилинади. Чунки шахсий манфаатга тўсқинлик қилиш пировард натижада ижтимоий манфаатга тўсқинлик қилишга олиб келади. Фуқаролар қанчалик ўз ҳуқуқ ва эркинликларидан кенг фойдалансалар, улар шунчалик жамиятдаги мавжуд бўлган иллатларга қарши кескин кураша оладилар. Ҳеч ким фуқаролар устидан тазйиқ утказа олмайди. Бу эса бутун жамият ҳаётини янада демократиялашга ёрдам беради. Агар инсон ўз мақсадларини амалга ошириш йўлида ижтимоий муҳитни ва бошқа кишиларни писанд қилмаса, у узоққа боролмайди. Шунинг учун ҳам ҳар бир фуқаронинг манфаати ижтимоий манфаатлар билан уйғунлашиб бориши лозим.

Фуқаролар ҳуқуқлари ва бурчларининг бирлиги таъминланади. Фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларидан ташқари унинг жамият ва умуминсоният олдидаги бурчи ва масъулияти ҳам мавжуддир. Демократик давлатда истиқомат қилувчи фуқаролар жамият тақдири учун масъулият ҳис қилмоқлари лозим. Асосий ҳуқуқ, эркинликлар ва бурчлар давлат билан шахс уртасидаги узаро муносабатларнинг ҳуқуқий шаклидир. Давлат ўз ихтиёридаги барча воситалар билан фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларининг амалга оширилишини ва бурчларининг бажарилишини таъминлайди. Дарҳақиқат, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинлик-

ларига давлатнинг муайян бурчлари мувофиқ келади. Масалан, фуқароларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқига, давлатнинг қонунларда белгилаб қўйилган ҳалол меҳнат қилиш бурчи мувофиқ келади. Куриниб турибдики, ҳуқуқ ва бурчларнинг бирлиги таъминланмоқда.

Бундан ташқари, фуқаро фойдаланаётган ҳуқуқ ва эркинликлар маълум қоидалар асосида амалга оширилади. Масалан, Конституциянинг 38-моддасига қура фуқароларга дам олиш ҳуқуқи берилган. Лекин бу ҳуқуқдан фойдаланишда сиз Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 126-моддасида кўрсатилган дам олиш вақти — ходим меҳнат вазифаларини бажаришдан ҳоли булган ва бундан у ўз ихтиёрига қура фойдаланиши мумкин булган вақтдир, деган қоидадан келиб чиқиб, қонундаги дам олиш вақтининг муддатлари, дам олиш кунлари ҳақидаги қоидаларга амал қиласиз.

Конституциянинг 41-моддасида ҳақ қар ким билим олиш ҳуқуқига эга деб қайд этилган. Бу ҳуқуқ берилган экан деб, мактабга кеч қолиб келиш, мактаб жиҳозларига зарар етказиш, хоҳлаганда дарс қилиб, хоҳламаганда дарс қилмаслик, мактабнинг ички қоидаларига риоя этмаслик, мумкин эмас. Бунинг учун давлат томонидан «Таълим туғрисида»ги қонун қабул қилинган. Бу қонунда таълимга тааллуқли барча қоидалар белгилаб берилган. Бу қоидаларга барча ўқувчилар риоя этишлари шарт. Куриниб турибдики, ҳуқуқ ва бурч доим ҳамоҳанг, бир-бири билан уйғунлашиб боради.

Конституцияга қура фуқаролар олдида давлат органлари масъулиятининг белгилаб берилиши ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашга қаратилган муҳим воқеадир. Давлат фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш вазифасини узининг турли органларига юклайди. Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва бурчларини кафолатлаш мақсадида давлат органлари томонидан ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинади.

Ҳуқуқий давлат барпо этиш жараёнида давлат билан шахс узаро муносабатларининг муҳим конституциявий қойдаси фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларининг тобора кенгайиб боришидир. Дарҳақиқат, инсон туғилиши билан яшаш ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ инсоннинг табиий ҳуқуқидир. Конституцияда эса бу ҳуқуқнинг мустақамланганлиги сабабли, бу ҳуқуқ конституциявий ҳуқуқ булиб қолади. Давлат томонидан

эса яшаш ҳуқуқи кафолатланади, яъни бир қанча қонунлар (Жиноят кодекси, Фуқаролик кодекси ва ҳоказо) билан муҳофаза этилади. Демак, инсон ҳуқуқлари жамиятимизда фақат қонунлар билан эмас, балки халқ узини англаши, унинг эзгуликдек ахлоқий таърибаси билан ҳам мустаҳкамланади. Демак, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари тобора кенгайиб бормоқда.

Мустақилликка эришгандан сўнг давлатимизда рўй бераётган янгиликларнинг ҳаммаси аввало ҳар бир кишига чинакам инсоний ҳаёт шароити яратиб беришга қаратилгандир.

Инсон ва унинг ҳуқуқи, қадим замонлардан бизнинг давлатимиз ҳаётида бош масалалардан бири бўлиб келган. Ўзбекистон ҳудудида яшаб, ижод қилган мутафаккирларнинг асарларида инсон ва унинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоя қилинган ва бу ҳақда жуда қўп фикрлар билдирилган. Масалан, «Авесто», «Зафарнома», «Шоҳнома»ларда, Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри», Ибн Синонинг «Донишнома», А. Темурнинг «Темур тузуклари», Аҳмад Донишнинг «Наводирул вақое» асарларида инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисида фикрлар, таълимотлар талайгина.

Дарҳақиқат, қайси мамлакатда шахснинг қадр-қиммати, ҳақ-ҳуқуқлари қонун томонидан ҳимояланса, қўриқланса, бундай давлатларда умумий манфаатдорлик, тинчлик ва осойишталик барқарор бўлади.

Саволлар ва топшириқлар

1. «Шахс» деганда нимани тушунасиз? Шахснинг жамиятдаги урни қандай?
2. Шахс ва фуқаро уртасида қандай фарқ бор?
3. Шахснинг ҳуқуқий ҳолати қандай белгиланади?
4. Фуқаролик деганда нимани тушунасиз? Бизнинг республика-мизда қандай фуқаролик урнатилган?
5. Эркинлик нима? Ҳуқуқ нима?
6. Давлат билан шахс уртасидаги муносабатлар қайси тамойиллар асосида амалга оширилади?

4-мавзу. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ТУҒРИСИДАГИ ҲУЖЖАТЛАР

ХАЛҚАРО ҲУЖЖАТЛАР ВА УЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Инсон ҳуқуқлари — бу инсоният тарихий тараққиётининг умумий ютуғидир. Бу соҳанинг шаклланиши ва ривожланишида куплаб давлатларда қабул қилинган миллий ҳужжатлар асосий роль уйнайди. Булар — 1689 йили Англиядаги, 1789—1791 йилларда Америкадаги «Инсон ҳуқуқлари туғрисидаги Билль», 1789 йили Франциядаги «Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари туғрисида»ги ҳужжатлардир.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кишилик жамияти тарихида муҳим муаммолардан бири бўлган. Чунки халқларнинг, миллатларнинг эркин тараққиёти, инсон ҳуқуқлари тоталитар тузумнинг мавжудлиги туфайли поймол этилди. Бу тузум XX асрда инқирозга юз тутиб, миллатларнинг эркин тараққиёт йулини танлаш ҳуқуқини қўлга киритишларига имкон яратди.

Инсониятга азоб-уқубат, кулфатлар келтирадиган уруш офатларидан келгуси авлодларни халос этиш, инсон ҳуқуқларини халқаро миқёсда ҳурмат қилинишини таъминлаш БМТ фаолиятининг асосий мақсадига айланди. Бу мақсадлар БМТнинг инсон ҳуқуқлари туғрисидаги халқаро аҳамиятга эга ҳужжатларида узифодасини топган.

Инсон ҳуқуқлари туғрисидаги ҳужжатлар ҳуқуқий куч-қудрати жиҳатидан уч турга бўлинади: халқаро, минтақавий, миллий ҳужжатлар. Халқаро ҳужжатларга БМТ Устави, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар туғрисидаги пакт, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар туғрисидаги пакт ва бошқалардир.

Инсон ҳуқуқлари туғрисидаги халқаро ҳужжатларнинг урни шу билан белгиланадики — унда умумжаҳон манфаатларига хизмат қиладиган ҳуқуқий меъёрлар мужассамлашган. Бу ҳуқуқий меъёрлар инсон ҳуқуқларига, демократик ғояларга садоқат, фуқаролар тинчлиги, миллий ва миллатлараро тотувлик, давлатлараро низоларни тинч йул билан ҳал этиш тамойилларига асосланади.

Ҳозирги пайтда инсон ҳуқуқлари туғрисида халқаро стандартлар мавжуд. Жаҳонда инсон ҳуқуқлари соҳасига тааллуқли 70 стандарт қабул қилинган. Бу

ҳужжатларда давлатнинг уз фуқаролари олдидаги мажбуриятлари белгилаб берилган. Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари соҳасига дахлдор ушбу стандартларнинг 21 тасига қўшилгандир.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳужжатларнинг аҳамияти шундаки, улар ҳозирги пайтда халқлар ўртасида ҳамкорликни ривожлантириш, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва уларни тула амалга ошириш, кишилар турмушини яхшилашда муҳим роль ўйнамоқда.

БМТ Устави илк маротаба инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида давлатларнинг биргаликда, муштарак ҳаракат қилиш тамойилларини мустаҳкамлаган ҳужжатдир. Устав 1945 йил 26 июнда Сан-Франциско таъсис конференцияси қатнашчиси бўлган давлатлар томонидан қабул қилиниб, шу йили 24 октябрда кучга кирган. Бу ҳужжат жаҳондаги давлатларнинг ягона олий мақсад сари ҳамжиҳатликда интилишини жамулам қилиб, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ҳамкорликнинг ҳуқуқий асосларини узида намоён этади.

Уставда инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ташкилотдан фойдаланиш эълон қилинган. Ушбу дунёвий ташкилот БМТга дастлаб 50 нафар давлат аъзо бўлиб, унинг сафи кейинчалик яна кенгайиб бормоқда. Ана шу нуфузли халқаро ташкилотга Ўзбекистон Республикаси 1992 йил 2 мартда қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов мамлакатимиз тарихида илк бор 1993 йил 28 сентябрь куни БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида нутқ сузлади. 1993 йили 24 октябрда Тошкент шаҳрида БМТнинг ваколатхонаси иш бошлади.

Уставнинг биринчи боб биринчи моддасида БМТнинг мақсад ва тамойиллари мустаҳкамланган. Унинг мақсади инсон ҳуқуқларини ҳеч қандай тафовутсиз, ирки, жинси, тили, дини фарқидан қатъий назар ҳурмат қилинишини таъминлаш йулида халқаро ҳамкорликни амалга оширишдир. Ҳозирги кунда БМТ инсон тақдири билан боғлиқ муаммоларни ҳам ҳал этишга интилади. Булар:

- халқлар ва инсон ҳуқуқларига қарши ҳарбий куч қўллаш ва таҳдид қилишни тугатиш;
- асосий инсон ҳуқуқ ва эркинликларига ҳурмат;
- барча учун умумий бўлган атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва келажак авлод учун авайлаб-асраб саклаш;

— инсоният ўзини бир бутунлигини англашини таъминлаш каби масалалардир.

Уставнинг 4-боб 13-моддасида: иқтисодий, ижтимоий, маданий таълим, соғлиқни сақлаш соҳаларида ҳамда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳеч қандай фарқсиз амалга оширилиши учун халқаро ҳамкорликни ривожлантиришда, бу юзасидан тадқиқотлар олиб бориш ва тавсиялар беришда Бош Ассамблеянинг ваколати кўрсатилган.

Уставнинг 9-боб 55-моддасида барқарорликни таъминланиши учун халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва тенглик тамойилларини ҳурмат қилишга асосланган миллатлар, халқлар ўртасидаги дўстлик ва тинчликсевар муносабатлар зарурлиги таъкидланган. Халқлар ўртасида тинчлик ва хавфсизликни сақлаш масъулияти хавфсизлик кенгашига юкланган. У сиёсий орган бўлиб, БМТнинг барча аъзолари учун мажбурий қарор чиқариш ҳуқуқига эгадир. Хавфсизликка таҳдид солиш мумкин бўлган можарони текшириш ишлари билан шуғулланади. Вазиятнинг оғирлашишига йўл қўймаслик мақсадида тадбирлар тавсия этади. Агар тавсиялар бажарилмаса дипломатик ва иқтисодий алоқаларни тухтатиш чораларини куриш ҳуқуқига эгадир. Бу ҳуқуқлар фақат БМТнинг хавфсизлик кенгашига берилган.

Устава инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларининг ҳурмат қилиниши ва унга риоя этилишини рағбатлантириш мақсадида иқтисодий ва ижтимоий кенгашнинг тавсиялар бериш ваколати 10-боб 62-моддасида мустаҳкамланган. Бу кенгаш иқтисодий, ижтимоий, маданият, маориф, соғлиқни сақлаш соҳаларида халқаро масалалар юзасидан тадқиқотлар утказди, маърузалар тайёрлайди, халқаро конференциялар чақиради. Шунингдек, ўз ҳуқуқлари доирасида конвенция лойиҳаларини тайёрлайди. Европа, Осиё ва Узоқ Шарқ, Африка, Лотин Америкаси учун иқтисодий комиссиялар бўлиб, улар иқтисодий ва ижтимоий кенгашга қарашли ташкилотлардир.

Уставнинг инсон ҳуқуқларига оид қоидалари БМТ фаолиятининг асосий қўлланмасидир. Бу ҳужжат инсон ҳуқуқларининг аниқ, яхлит, тула ҳажмдаги тизимлари кўрсатилмаган бўлса-да, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги пойдевордир. Уставдаги инсон ҳуқуқларига доир қоидалар халқаро ва минтақавий хилма-хил ҳужжатларда ривожлантирилади.

Инсон ҳуқуқлари ва умумжаҳон Декларацияси бу халқаро ҳуқуқий ҳужжат 1948 йил 10 декабрда БМТга аъзо бўлган давлатлар томонидан инсоннинг асосий ҳуқуқларини халқаро миқёсда мустаҳкамлаш мақсадида қабул қилинди. Декларация халқаро ҳуқуқ меъёрлари сирасида инсон ҳуқуқлари устун буладиган, улуғланадиган ҳуқуқий муҳитни яратишга қаратилгандир. Ушбу ҳужжатда инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, қадрлаш барча халқлар ва барча давлатларнинг муштарақ бурчидир деган тамойил устувордир. Декларация инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини олий қадрият сифатида баён этиб, уни эъзозлаш ва ҳурмат қилишдек инсонпарвар гоялар билан сугорилган. Шунингдек, инсон ҳуқуқларига оид юксак умуминсоний ва миллий қадриятлар ҳамда бой тажрибаларни ифода этади.

Бу ҳужжат муқаддима, 30 моддадан иборат бўлиб, унда инсон ҳуқуқларининг тартибини ва қоидасини белгиловчи ҳуқуқий меъёрлар мужассамлашган. Декларациянинг муқаддимасига эътибор берилса, бу ҳужжатнинг яратилиши мазмуни намоён бўлади. Унинг мақсади — инсоният оиласи аъзоларига хос булган маънавият, қадр-қиммат, урф-одатларни, уларнинг тенг ва ажралмас ҳуқуқларини тан олишдир. Декларация инсон ҳуқуқлари ҳурмат қилинадиган дунёни бунёд этиш ҳамда инсон ҳуқуқларини қонун изми билан ҳимоя этилишини эътиборга олади. Унда халқлар уртасида дустона муносабатларни ривожлантиришга кумаклашиш ҳам инобатга олинган. БМТ билан ҳамкорликда унга аъзо бўлган давлатлар инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ялпи ҳурмат қилиш ҳамда риоя этишга ёрдамлашиш мажбуриятини олганликлари қайд этилади.

Декларация барча халқлар ва давлатлар бажаришга интилиши лозим булган вазифаларни эълон қилади. Ҳар бир инсон ва жамиятнинг ҳар бир ташкилотлари унда қайд этилган ҳуқуқлар ва эркинликларини маърифат ва илм йули билан ҳурмат қилинишига ёрдам беришга интилиши курсатилган.

Инсон манфаатининг устуңлиги Декларациянинг умумий тамойилларида тула намоён бўлади. Бу тамойиллар қуйидагича тавсифланади:

- инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш;
- инсон ҳуқуқларининг тенглиги;
- инсон эркинлиги;

— инсон ҳуқуқларини амалга оширишнинг демократик жараёни;

— инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг адолат тамойилидир.

Декларациянинг моҳияти ва гоёси ҳам инсоннинг барча ҳуқуқий манфаатларини ҳурмат қилиш тамойилларига бўйсундирилган. Инсон ақл ва виждон соҳиби бўлиб, улар узаро биродарларча муомала қилишлари зарурлиги Декларацияда қайд этилган. Декларацияга биноан, «Ҳеч ким азоб-уқубатга ёки ваҳшийларча, инсонликка иснод бўлган ёки қадр-қимматни ҳурлайдиган муомала ва жазога мустаҳиқ бўлмаслиги керак». Бу қоида мазмуни инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилишга қаратилгандир.

Декларацияда мустаҳкамланган барча инсон ҳуқуқлари ичида тенглик ҳуқуқи тамойили ётади. Бу ҳуқуқ Декларациянинг 1-моддасида уз ифодасини топиб, «Барча одамлар эркин, қадр қиммат ва ҳуқуқларда тенг бўлиб туғилдилар». Шунингдек, барча одамлар қонун олдида тенгдир ва сира айримачиликсиз қонун томонидан тенг ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эгаллигининг 7-моддада мустаҳкамланиши тенглик тамойилини билдиради.

Инсон эркинлиги тамойили 3-моддада қайд этилиб, «Ҳар бир инсон яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эгадир». Бу тамойил 13-моддада ҳам таъкидланиб, «Ҳар бир инсон ҳар бир давлат ҳудудида эркин юриш ва узига истиқомат жойи танлаш ҳуқуқига эгадир», дейилган.

Демократия — инсон ҳуқуқларини амалга оширишнинг муҳим омилдир. Демократия инсонларга давлат сиёсий ҳаётида, жамият ишларини бошқаришда фаол иштирок этиш ҳуқуқини беради. Инсоннинг ижодкорлигига ва ташаббускорлигига кенг имкониятлар яратади. Шунинг учун Декларацияда инсон ҳуқуқларини амалга оширишнинг демократик тамойилига эътибор берилган. Декларациянинг 21-моддасида, ҳар бир инсон бевосита ёки эркинлик билан сайланган вакиллари орқали уз мамлакатларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг негизи бўлмоғи лозимлигининг курсатилиши демократик тамойилга мисол бўла олади.

Декларациянинг яна бир муҳим жиҳати адолат тамойилининг устуворлигидир. Адолат тамойили ту-

шунчаси заминида инсонларнинг тақдири, ҳуқуқий манфаатлари, бузилмас тенглиги ётади. Шу боис адолат тамойили Декларация қоидаларида таъминланган. Декларациянинг 8-моддасида, ҳар бир инсон конституция ёки қонунда белгиланган асосий ҳуқуқлари бузилгудек бўлса, нуфузли миллий судлар томонидан ўз ҳуқуқларининг адолатли тарзда тикланиши ҳуқуқига эгаллиги курсатилган. Адолатсиз равишда, ҳеч ким ўзбошимчалик билан қамалиши, ушланиши ёки қувғин қилиниши мумкин эмаслиги Декларацияда мустаҳкамланган. Шунингдек, адолатли судлов ҳуқуқи Декларациянинг 10-моддасида ўз ифодасини топган.

Декларацияда инсоннинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий ва бошқа ҳуқуқлари умумий тарзда баён этилган. Бу ҳужжатнинг 23-моддасида меҳнат қилиш ҳуқуқи, 25-моддасида оила ҳуқуқи, 26-моддасида илм олиш ҳуқуқи, 27-моддасида маданий ҳуқуқи мустаҳкамланган.

Декларация жаҳондаги барча давлатларнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш фаолиятларида дастурил-амал бўлиб, халқаро ҳужжатларни қабул қилишда асос бўлди. Жумладан, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини муҳофаза этиш тўғрисида Европа Кенгаши Конвенциясида (1951); Африка бирлиги ташкилотининг Уставида (1963); барча ирқий камситишлар шаклини тугатиш тўғрисида Конвенция (1965) ва бошқа ҳужжатларда ўз ифодасини топган.

Ушбу ҳужжат куплаб давлатларнинг миллий конституцияларида тилга олинган. Жумладан: 1949 йилда Индонезия, Коста-Рико; 1950 йилда Сальвадор, Гаити; 1951 йилда Ливия, Иордания; 1960 йилда Чад, Камерун, Кипр; 1962 йилда Марокаш, Бурунди; 1965 йилда Замбия, Гондурас, 1992 йилда Ўзбекистон каби давлатлар ўз конституцияларини тайёрлашда Декларациядан ижодий фойдаланганлар.

Декларация асосида жаҳондаги давлатлар инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича ҳамкорлик қилиб келмоқда. Унда баён этилган инсон ҳуқуқларини амалга ошириш барча тинчликсевар давлатлар томонидан халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи асосида рўёбга чиқмоқда. Декларация қабул қилинган кун жаҳонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кунини деб дунё аҳли томонидан нишонланмоқда.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясидан кейин яна учта халқаро ҳуқуқий ҳужжатларнинг қа-

бул қилиниши муҳим аҳамиятга эга булди. Жумладан: Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, сўнгги пактга илова факультатив Протоколдир. Бу ҳужжатлар 1966 йилда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинди. Декларация инсон ҳуқуқларининг умумий тамойилларини ифода этади. Пактлар эса, бу тамойилларни бойитади, тулдиради ва инсон ҳуқуқларининг яхлит тизимлари, қоидаларини қамраб олади. Пактларга имзо чеккан давлатлар инсоннинг жамики ҳуқуқларини тан олиш ва риоя этиш мажбуриятини оладилар. Бу халқаро пактларни 1976 йилда БМТга аъзо булган 35 давлат ратификация қилгандан сўнг кучга кириб, амал қила бошлади. Инсон ҳуқуқларига дахлдор иккала пакт белгилаб қўйилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини халқаро миқёсда муҳофаза қилинишини таъминлайди. Халқаро пактларда халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқлари ва эркинликлари эътироф қилинган. Шунингдек, инсон ҳуқуқларини камситишнинг барча қуринишини таъқиқлайдиган ва бузилишига йўл қўймайдиган қоидалар мустаҳкамланган. БМТ Бош қотиб лавозимини эгаллаб турган У Тан Декларацияни, Пактларни ва Протоколни «инсон эркининг буюк хартияси» деб атаган эди.

Бу халқаро ҳужжатлар жаҳонда тинчлик барқарор булишининг ва инсон ҳуқуқлари ҳимоя қилинишининг муҳим шартига айланган.

Биринчи Пакт (битим) — Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Пакт муқаддима, V қисм, 31-моддадан ташкил топган. Унда фуқароларнинг бу соҳага дахлдор ҳуқуқларининг умумий тизими келтирилган. Пактда меҳнат қилиш ва эркин касб танлаш ҳуқуқи; меҳнат учун адолатли иш ҳақи олиш; касаба уюшмалари тузиш ва уларга кириш ҳуқуқи, ижтимоий таъминот, старли турмуш даражаси ҳуқуқи, очлиқдан холи булиш, соғлиқни сақлаш ва билим олиш ҳуқуқлари эътироф этилган.

Пактда ҳар бир инсоннинг ўз иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини амалга ошириш ва ҳимоя қилиш учун касаба уюшмалари тузиш ҳамда ўз ихтиёри билан ана шу уюшмаларга кириш ҳуқуқи мустаҳкамланган.

Мазкур Пактни тан олган ва унда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир шахснинг ўзи ва оиласи учун старли турмуш даражасини ҳамда уларнинг турмуш ша-

роитларини муфассал яхшилаб боришни уз зиммаларига оладилар. Ушбу Пактда жамиятнинг асосий негизи ҳисобланган оилага кенг куламда ёрдам бериш зарурлиги эътиборга олинган. Айниқса фарзанд туғилишидан олдин ва туғилганидан кейин оналарнинг муҳофаза этилиши ҳамда ижтимоий жиҳатдан таъминланиши таъкидлангандир.

Пактда инсоннинг очликдан холи бўлишдек ҳуқуқини таъминлашнинг аниқ дастури қайд этилган. Жумладан: техникавий ва илмий билимлардан кенг фойдаланиш, овқатланиш таомиллари туғрисидаги билимларни ёйиш, табиий ресурслардан самарали фойдаланиш, аграр тизимни такомиллаштириш ва ислоҳ қилиш йули билан озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш, озиқ-овқатни сақлаш ва тақсимлаш усулларини яхшилаш кабилардир.

Инсоннинг жисмоний ва руҳий саломатлиги ва соғлигини сақлаш ҳуқуқларини таъминлаш тадбирлари Пактда кўрсатилган: яъни боланинг соғлом ўсишини таъминлаш, ташқи муҳит ва саноатдаги меҳнат гигиенасининг барча жиҳатларини яхшилаш, юқумли ва бошқа касалликларнинг олдини олиш, шу касалликларга қарши курашиш, барча кишиларга табиий ёрдам берилишини таъминлайдиган шарт-шароитлар яратишдир.

Шуни таъкидлаш керакки, Пактда ҳар бир инсоннинг маълумот олиш ҳуқуқи эътироф этилган. Пактга асосан таълим — инсон шахсининг камолга етиши ва уз қадр-қимматини тула ва беками-кўст англашига кумаклашиши ҳамда инсон ҳуқуқларига ҳурматни мустаҳкамлаши лозим. Шунингдек, таълим барчага эркин жамиятнинг фойдали аъзолари бўлишига имконият яратиши, миллатлар ва диний гуруҳлар уртасида дўстликка ёрдам беришга йўналтирилиши керак, билим олиш ҳуқуқини амалга ошириш учун қуйидаги ишларни қилиш лозимлиги Пактда эътироф этилган: яъни бошланғич таълим барча учун мажбурий ва текин бўлиши; ҳар бир инсоннинг қобилиятини ҳисобга олиб, тадрижий тарзда бепул таълимни олмаган ёки бошланғич таълимнинг тула сабогини тугалламаган кишилар учун билим олишни ташкил этиш лозимдир.

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир инсоннинг маданий ҳаётда қатнашиши, илмий тараққиёт ва уни амалда қўлланиш натижаларидан фойда-

ланиши, узи муаллиф булган илмий адабиети ёки бадий асарлари муносабати билан юзага келган маънавий ва меҳнат манфаатлари ҳимоясидан фойдаланиш ҳуқуқини эътироф этадилар.

1989 йил 1 мартга қадар ушбу Пактга 92 давлат қушилди. Бу Пактни ратификация қилган давлатлар уз халқи учун муносиб турмуш шарт-шароитларини яхшилашни таъминлашга ёрдам беришда уз масъулиятларини тан оладилар. Пактда баён этилган ҳуқуқларни амалга ошириш туғрисидаги давлатларнинг маърузаларини экспертлар комитети куриб чиқади. Бу комитетни Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш тuzади.

Иккинчи Пакт (битим) — фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар туғрисидаги Пактдир. Ушбу Пакт муқаддима, VI қисм 53-моддадан иборатдир. Унинг II—III қисми, умуман 26-модда инсон ҳуқуқларига бағишланган. Пактда ~~эътироф~~ этилган инсон ҳуқуқларининг кенг қамровли тизими таркибини қуйидаги ҳуқуқлар ташкил этади: яшаш ҳуқуқи, эркинлик ва шахснинг дахлсизлик ҳуқуқи, узбошимчалик билан қамалишдан муҳофаза қилиниши ҳуқуқи; адолатли судлов, фикр, виждон, дин эркинлиги, уз фикрида собит булиш ва фикрини эркин ифода этиш ҳуқуқи, оила куриш ҳуқуқи, кучиш эркинлиги, муҳожирлик эркинлиги, осойишта йигилишлар утказиш ҳуқуқи, касаба уюшмалар тузиш ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида унга кириш ҳуқуқи ва бошқалар.

Пактга биноан ҳар бир инсоннинг яшаш ҳуқуқи, унинг ажралмас ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ қонун билан муҳофаза этилади. Шу билан бирга инсон эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига ҳам эгадир. Ҳеч ким қонунда белгиланган асослардан ташқари озодликдан маҳрум этилиши мумкин эмас.

Мазкур Пактга асосан ҳар бир шахс узига қуйилган жиноий айблов куриб чиқилагаанда қонун асосида тузилган мустақил ва холис суд томонидан мазкур ишнинг адолатли ва ошкора куриб чиқилиши ҳуқуқига эгадир. Жиноят қилишда айбланаётган ҳар бир шахс унинг айби қонунга биноан исботлаб берилмагунча айбсиз деб ҳисобланади. Агар кимки геноцид жинояти учун улим жазосига ҳукм қилинган булса, авф этишни ёки ҳукмни юмшатиш туғрисида илтимос қилиш ҳуқуқига эгадир. Пактга мувофиқ ҳали 18 га тулмаган шахслар томонидан содир этилган жиноят-

лар учун улим ҳукми чиқарилмайди ва ҳомиладор аёлларга нисбатан ана шундай ҳуқуқ ижро этилмайди.

Пактда ҳар бир инсоннинг фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқи таъминланган. Бу ҳуқуқ инсоннинг уз ихтиёри ҳамда эрки билан динга, эътиқодга эга булиш ва қабул қилиш эркинлигини қамраб олади. Шунингдек, инсоннинг уз фикрини эркин ифода этиш ҳуқуқи қайд этилиб, бу ҳуқуқ мустақил тарзда оғзаки, ёзма ёки матбуот воситасида уз хоҳиши билан турли-туман ахборотлар қидириш, қулга киритиш ва тарқатиш эркинлигини уз ичига олади.

Ҳар бир фуқаро эркинлик билан сайланган вакиллари иштирокида давлат ишларини юргизишда қатнашиш, ялпи ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида сайловда овоз бериш ва сайланиш ҳуқуқлари ҳамда бу ҳуқуқларни ҳеч қандай камситишсиз ва чеклашларсиз амалга ошириш имкониятига эга булиши ушбу Пактда кўрсатилган. Бу халқаро Пактнинг узига хос томонларидан бири инсон ҳуқуқий манфаатларининг устунлигидир. Унинг манфаатига қарши булган барча ҳаракатлар таъқиқланади. Пактнинг 20-моддасида урушни ҳар қандай йусинда тарғиб этиш, шунингдек, айримачиликка, душманликка, миллий, диний, ирқий ғанимликни ёқлайдиган ҳаракатлар қонун йули билан таъқиқлаб қўйилиши қайд этилган.

Ушбу Пактда иштирақ этувчи давлатлар Пактда тан олинган ҳуқуқларни амалга ошириш хусусида узлари қабул қилган тадбирлар ва мазкур ҳуқуқлардан фойдаланиш ҳолатида эришилган силжишлар ҳақида маърузалар тақдим этишлари шарт. Тақдим этилган маърузаларни инсон ҳуқуқлари комитети ўрганади ва умумий тартибдаги мулоҳазаларни Пакт қатнашчиси булган давлатларга юбориб туради. 1989 йил 1 мартга қадар фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида Пактга 87 давлат қўшилди, унинг 41-моддасини 22 давлат тан олди.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар халқаро Пактига илова қилинган факультатив Протокол тузилиши 14 моддадан иборат. Ушбу Протоколда Пактнинг мақсадларига бундан буён ҳам эришиш ва амалга ошириш эътиборга олинган. Факультатив Протокол қоидаларига биноан, айрим шахслар муайян ҳолатларда яъни Протоколни ратификация қилган давлатлар инсон ҳуқуқларини бузишлари муносабати билан шикоят беришлари мумкин. 1989 йил 1 мартга қадар

факультатив Протоколни 42 давлат ратификация қилди.

Инсон ҳуқуқлари буйича БМТ Устави, Декларация, Халқаро Пактлардан сунг минтақавий ҳужжатлар ҳам қабул қилинади. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган минтақавий ҳужжатлар халқаро тавсифга эгадир.

МИНТАҚАВИЙ ҲУЖЖАТЛАР

Инсон ҳуқуқлари тугрисидаги Хартия шу соҳадаги минтақавий ҳужжатларни қабул қилишда юридик база, ҳуқуқий куч бахшида этувчи омил бўлиб хизмат қилади. Минтақавий ҳужжатлар инсон ҳуқуқларини ҳамжиҳатликда амалга ошириш мақсадларини намоён этиши жиҳатидан халқаро аҳамият касб этади. Чунки бу ҳужжатларни нафақат минтақада, балки, ундан ташқаридаги давлатлар ҳам тан олади. Ана нундай ҳужжатлардан бири 1950 йил 4 ноябрда қабул қилиниб, 1953 йилда кучга кирган «Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тугрисидаги Европа Конвенцияси»дир. Унда баён қилинган ҳуқуқлар Декларация ва халқаро Пактларга ҳамоҳангдир. Унга яна 8 та Протокол киради. Бу протоколларда мулкдор бўлиш, маълумот олиш, мамлакат ҳудудида эркин юриш, яшаш жойини эркин танлаш ҳуқуқлари баён этилгандир.

Минтақавий ҳужжатлардан яна бири — Европа ижтимоий Хартиясидир. Бу ҳужжат 1961 йил 18 октябрда қабул қилинган, 1965 йилда кучга кирган. Бунда барча меҳнат қилувчиларнинг адолатли ва қулай шароитларда ишлаши, соғлиққа зарар келтирмайдиган хавфсиз шароитларда ишлаш, етарли турмуш учун адолатли иш ҳақи олиш ҳуқуқлари эътироф этилган. Шунингдек, оиланинг тула таъминланиши ва ривожланиши учун ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиниш ҳуқуқи мустаҳкамланган.

1975 йил 1 августда Хельсинкида Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Кенгашининг Якуний акти қабул қилинди. Якуний актга биноан, унда қатнашувчи давлатлар инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, шунингдек, фикр, виждон, эътиқод эркинлигини ҳурмат қилиш мажбуриятларини оладилар. Ушбу ҳужжатда инсон ҳуқуқлари соҳасида ҳамкорликни кучайтиришга алоҳида эътибор берилган. Якуний актнинг мақсади инчликни мустаҳкамлаш, халқларнинг бир-бирини

тула тушунишга кумаклашиш, инсоният шахсини ҳеч қандай тафовутсиз ҳар томонлама камол топтиришидир. Бу мақсадларга эришиш учун одамлар уртасидаги алоқаларни йулга қуйиш, оммавий ахборотларни кенг тарқатиш, таълим ва маданият соҳаларида алоқаларни ривожлантиришга биргаликда ҳаракат қилиш кўрсатилган. Ёшларнинг узаро учрашувларини, алоқаларини йулга қуйиш, ёшларни касбга тайёрлашда ҳамкорлик қилиш, чет тилини урганиш курслари, касбга ўқитиш курслари, халқаро ёшлар анжуманларига тааллуқли дастурларни ишлаб чиқиш ва рағбатлантириш йулида ҳамжиҳатликда ҳаракат қилиш лозимлиги таъкидлаб утилган.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисида Америка Конвенцияси 1969 йил 22 ноябрда қабул қилиниб, 1978 йилда кучга кирди. Бу ҳужжатда фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларга кўпроқ эътибор берилган. Мазкур ҳужжатда яшаш ҳуқуқи (4-м), шахсий эркинлик ҳуқуқи (7-м), адолатли суд ҳуқуқи (8-м), виждон ва дин эркинлиги (12-м), оила ҳуқуқи (20-м) тан олинган.

Халқлар ва инсон ҳуқуқлари тўғрисида Африка Хартияси 1981 йил июль ойида қабул қилиниб, 1988 йилда январда кучга кирган. Мазкур ҳужжатда халқлар ва инсон ҳуқуқлари эътироф қилинган. Халқларнинг тенглик ҳуқуқига эътибор берилиб, барча халқлар тенг ҳамда улар тенг ҳурмат қилинишдан фойдаланадилар ва тенг ҳуқуққа эгадирлар дейилади. Бир халқнинг бошқа халқлар устидан ҳукмронлигини ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайдиган (19-м). Мустамлака ва тобе халқлар ҳукмронлик занжиридан озод бўлишда халқаро ҳамжамият тан олган воситалар ёрдамидан фойдаланиш ҳуқуқи Хартияда тулиқ эътироф этилган.

Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгашининг Мадрид учрашуви Якуний ҳужжати 1983 йил 6 сентябрда қабул қилинди. Бу ҳужжатда Декларация ҳамда Якуний актдаги инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қоидаларни ҳурмат қилиш, амалиётда қўллаш, изчил бажариш таъкидланади.

Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгашининг Вена учрашуви Якуний ҳужжати 1989 йил 15 январда қабул қилинди. Ушбу ҳужжатда инсон ҳуқуқларини самарали амалга ошириш борасида давлатлараро ҳамкорликни янада ривожлантириш, барча иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий соҳаларда алоқаларни мустаҳкамлаш, инсоният манфаати ва жаҳонда тинч-

ликни таъминлаш йулида фаол иштирок этиш давлатларнинг асосий мажбурияти ва вазифаси эканлиги қайд этилди.

1992 йили март ойида Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Кенгашининг Хельсинки (Финляндия) Яқунловчи акти қабул қилинди. Бу ҳужжатга Ўзбекистон Республикаси ва Марказий Осиёда ташкил этилган янги мустақил қушни давлатлар биргаликда имзо чекди. Шу билан Ўзбекистон Хельсинки ҳаракатига қўшилди. Мазкур яқунловчи ҳужжатни имзолаган давлатлар эса уз навбатида, унда таъкидланган халқаро мажбуриятларни, жумладан, инсон ҳуқуқларини муҳофаза қиладиган қонунларни уз давлатларида ишлаб чиқиб, қабул қилиш мажбуриятларини зиммаларига олдилар.

Ўзбекистон Республикаси халқаро аҳамият касб этган ҳужжатларни тан олиш билан бирга нуфузли ташкилотлар билан яқиндан ҳамкорлик қилиб келмоқда. 1992 йил январь ойида ЕХХТга аъзо бўлди. Бу ташкилот билан биргаликда 1996 йил 11—13 сентябрь кунлари Тошкентда «Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий муассасалар» мавзусида халқаро семинар-кенгаш бўлиб ўтди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон 1993 йилда инсон ҳуқуқлари бўйича жаҳон конференциясида тасдиқланган тамойилларига содиқ эканлигини намойиш этиб келмоқда. Ўзбекистон Республикаси кўп томонлама шартномаларга қўшилди. Булар — Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгаши доирасидаги муроСага келтириш ва ҳамкорлик бўйича Стокгольм Конвенцияси, чет эл мамлакатлари ҳакамлик қарорларини эътироф этиш ва ижро қилиш тўғрисидаги Нью-Йорк Конвенцияси, қитъа ичкарисида давлатнинг транзит савдоси тўғрисидаги Конвенция, хавфли чиқиндиларни чегаралараро ташиш ва уларни йўқотиш устидан назорат қилиш тўғрисидаги Базель Конвенцияси ва бошқа шартномалардир. Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида халқаро алоқаларда фаол иштирок этиб, дунёвий аҳамият касб этган ҳужжатларни имзолаб, улкан интеграциялашув жараёнига кириб бормоқда.

МИЛЛИЙ ҲУЖЖАТЛАР

Конституция — инсон ҳуқуқларини кафолатловчи ҳужжат. Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси 1992 йил 8 декабрда қабул қилинди. Унинг туб моҳияти, мақсадлари, гоёлари узагида халқ, миллат, инсон манфаати ётади. Унда инсон эркинлиги, жамият ва шахснинг ҳуқуқий меъёрий қоидалари уз аксини топган.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини улуг ва муқаддас устувор йўналиш сифатида қонунаман мустаҳкамлади. Халқ ва инсон манфаатларини кўзлаш, унинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини тобора тулиқ қондириб бориш, айниқса, шахс ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини амалга ошириш, кафолатини яратиш ҳамда уни муҳофаза этиш Конституциянинг бош мақсадидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 6 булим, 26 боб ва 128 моддадан иборат. Унинг тузилиши мазмуни инсон — жамият — давлат йўналишида ташкил этилган. Бу мазмун инсон манфаатининг энг аввало ҳамма нарсадан устун туриши, давлатнинг асосий диққат-эътиборида эканлигини билдиради. Конституциянинг ҳар бир моддаси, ҳар бир боб ва булимларида инсон ҳуқуқлари, бурчлари баён этилган. Унинг иккинчи булими «Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари»га бағишланган. Унда умумий қоидалар фуқаролик, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ҳуқуқлар, бу ҳуқуқларнинг кафолатлари тулиқ ёритиб берилган. Конституцияда кафолатларнинг туртта тури ҳақида гап боради. Булар — иқтисодий, сиёсий, маънавий ва юридик кафолатлардир.

Ўзбекистон ҳудудида яшовчи барча миллат вакилларининг манфаатлари Асосий Қонунимизда ҳимоя қилинади.

Конституция таълимни ривожлантиришнинг ҳуқуқий асосини ҳам яратиб берди. Бугунги кунда эса таълим соҳасида туб ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Келажак бунёдкори ёш авлод оилада улғаяди ва камол топади. Оиласи мукамал бўлган юртнинг ҳам, давлатнинг ҳам истиқболи порлоқ булади. Шунинг учун Конституциянинг XIV бобида оила ва унинг ҳу-

қуқларига алоҳида эътибор берилган. Унда оиланинг жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқи мустаҳкамланган. Давлатимизда оилани ҳар томонлама таъминлаш, етарли муносиб турмуш шароитини яратиш борасида ижобий ишлар амалга оширилмоқда. Бундан мақсад — буюк келажак йўлидаги эзгу ишларни амалга оширишга қодир бўлган соғлом, жисмонан ва маънавий камол топган авлодни вояга етказишдан иборат.

Мустақиллик Конституцияси узининг тарбиявий таъсирчанлиги билан ҳам ажралиб туради. Чунки Асосий Қонунимизда юксак тарбияни таркиб топтирувчи халқимизга хос фазилатлар: меҳр-оқибат, иймону инсоф, ор-номус, узаро ҳурмат, халқига ва элига ҳамда миллати ва Ватанига, Президентига садоқат қадриятлари уз аксини топган. Шунингдек, Конституцияда жаҳоннинг конституциявий тажрибалари ҳамда миллий, маънавий ва ҳуқуқий қадриятлар, узбек давлатчилигининг равнақи анъаналари муҳим урин тутади. Конституциянинг ўзи ҳам инсонни тарбияловчи, унинг ҳуқуқий онгини ва ҳуқуқий маданиятини ҳамда дунёқарашини шакллантирувчи ҳуқуқий кучдир.

Асосий Қонунимизда мустаҳкамланган инсон ҳуқуқларининг таъминланиши фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти билан белгиланади.

Конституция халқ ва инсон манфаатлари йўлида ислоҳотларни изчил рўёбга чиқаришга қаратилган ҳуқуқий асосларни яратди. Асосий Қонунимиз инсон ҳуқуқларининг тула таъминланишини, ҳар бир оиланинг муносиб ҳаёт кечиришини, барча фуқароларга ишончли истиқболни кафолатлайди. Халқ ана шундай Конституцияга эга бўлди. Республика Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек, «Ҳур Ўзбекистонимизнинг тарихида биринчи Конституцияни қабул қилиш — жумҳуриятимизнинг янгидан тугилишидир, ҳақиқий мустақиллигимизга мустаҳкам пойдевор қуришидир» (Ўзбекистон келажаги буюк давлат. 44-бет). Конституцияга мувофиқ яшаш, Ўзбекистоннинг буюк келажак сари янгиланиш ва тараққиёт йўлида виждонан ва ҳалол меҳнат қилиш барчамизнинг бурчимиздир.

Инсон ҳуқуқлари Асосий Қонунимиз Конституциядан ташқари, бошқа жорий қонунларда ҳам мустаҳкамланган. Бундай қонунлар қаторига фуқаролик

ва меҳнат кодексларини курсатиш мумкин. Уларда урнатилган ҳуқуқлар шахсларнинг конституцияда белгиланган ҳуқуқларини тулароқ амалга ошириш имконини беради. Масалан, Конституцияда белгиланган шахсларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқи, меҳнат кодекси қоидалари билан ҳаётда таъминланади.

Саволлар ва топшириқлар

1. Нима учун инсон ҳуқуқлари халқаро ҳужжатларда қайд қилинади?
2. Қандай ҳужжатлар инсон ҳуқуқлари буйича халқаро ҳужжатлар ҳисобланади?
3. Халқаро ҳужжатлар Ўзбекистон Конституциясини ишланишида қандай рол уйнайди?
4. Инсон ҳуқуқлари буйича Ўзбекистоннинг қандай ҳуқуқий ҳужжатларини биласиз?

5-м а в з у. ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР

ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИК ТУШУНЧАСИ

Инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари дейилганда, унинг қайси давлат фуқаролигига мансублигидан қатъий назар, у туғилиши билан эга бўладиган табиий, бироқ бошқа шахсга утказиб булмайдиган ҳуқуқ ва эркинликларнинг йиғиндиси тушунилади. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар — инсоннинг табиий ҳуқуқ ва эркинликлари булиб, унинг ҳаёти, соғлиғи, ор-номуси, шаъни, обриси, кадр-қимматини таъминлашга қаратилгандир.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар давлат томонидан қонунларда белгилаб берилмайди. Уларга ҳар бир киши туғилиши билан эга бўлади, шунинг учун бу ҳуқуқ ва эркинликларни инсондан ажратиб бошқага утказиб олиб бериб булмайди. Давлат, шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга ошишини таъминлайди, ҳимоя қилади ва кафолатлайди. Бу ҳақдаги меъёрий қоидалар республикамиз Конституциясининг VII боби моддаларида уз аксини топган. Бу боб «Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар» деб номланган.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар инсонга тегишли булган бошқа ҳуқуқ ва эркинликлардан устувор туради ва улар муқаддас ҳисобланади. Шунинг учун бу

ҳуқуқ ва эркинликларни мустаҳкамловчи ҳуқуқий асослар Конституцияда биринчи навбатда берилган. Бу ҳолатни Халқаро ҳужжатларда ҳам куриш мумкин. Масалан, «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси»да (1, 3, 4, 14-моддалар).

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар кишининг, табиатнинг олий неъматини — инсон сифатида ақл-заковатга эга эканлиги, унда ҳеч бир жонзодда бўлмаган ҳистуйғу мавжудлиги, меҳр-оқибатли була олишлиги каби хислатларнинг мужассамлашганлиги натижасида вужудга келади.

Жамият ривожланишининг босқичларида инсон шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари узига хос шаклланиб, узига мос хусусиятларга ва аҳамиятга эга бўлган. Ижтимоий-иқтисодий формацияларда инсон ҳуқуқларининг қандай ҳал этилиши, яъни ҳимоя қилиниши ва кафолатланиши, уларнинг жамиятдаги мавжуд синфлар ҳамда табақаларнинг қайси бирига мансублигига қараб, ижобий ва салбий хусусиятларга эга бўлади. Илк пайдо бўлган ибтидоий жамоа тузумида инсон ҳуқуқлари мавжуд бўлмаган, чунки бу даврда зуравонлик ҳукм сурган. Қулдорлик тузумида эса инсон ҳуқуқлари фақат ҳукмрон синф ҳисобланган қулдорларга нисбатан амалга оширилган. Бу давр узининг салбий хусусиятлари билан ажралиб турган, чунки қулар инсон ҳуқуқ ва эркинликларидан тўлиқ маҳрум бўлиб, товар сифатида сотилиш ва сотиб олиш объекти ҳисобланган.

Феодализм даврида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари бир мунча шакллана бошланди. Бу даврда инсонлар уз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асослари бўлишлигини аниқлаб етган ва унга эришиш учун курашиш зарурлигини эътироф этишган. Дехқонлар феодалларга қарам бўлса-да, қуликдан қутулган, маълум даражада шахсий ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлган.

Капитализм даврида дастлаб инсон ҳуқуқ ва эркинликлари бир қанча чеклашларга эга эди. Уларни амалга оширишнинг ҳуқуқий асослари тўлиқ яратилмаган бўлиб, жамиятдаги мавжуд синфлар уртасида келишмовчиликлар мавжуд эди.

Социализмда ҳам бундай салбий ҳолатлар мавжуд бўлиб, улар асосан давлат қонунларида белгиланган шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширишнинг имкониятлари мавжуд эмаслиги ёки тусиқлар борлиги

билан характерланади. Унда шахсга сигиниш, маъмурий-буйруқбозлик устунлик қилди.

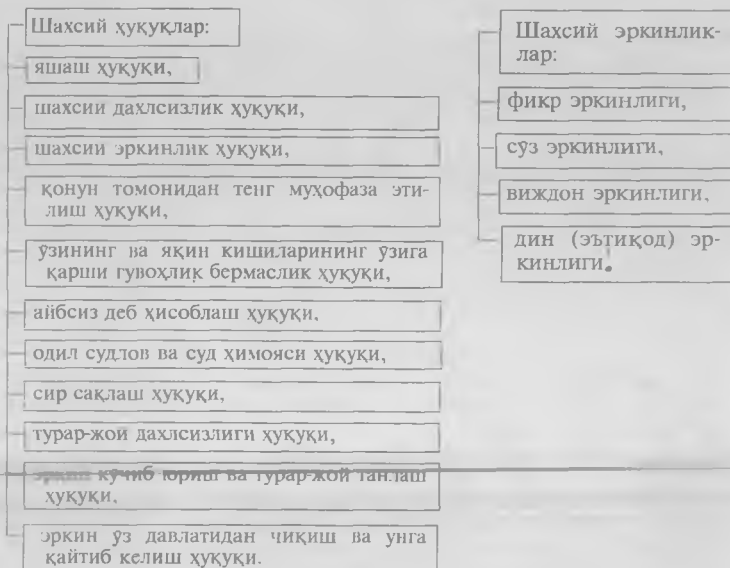
Инсонларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини тулароқ амалга ошириш асосан эрамизнинг XX аср урталарига туғри келади. Бу даврга қадар инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари поймол этилган эди, унинг қадр-қиммати ерга урилди, бутун бир халқлар эзилиб, эркин тараққиёт ҳуқуқларидан маҳрум этилди. Ушбу салбий ҳолатларни баргараф этиш, инсоният қадр-қимматини таҳқирлаган фашизмни тугатиш жараёнида ташкил топган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) томонидан инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳар томонлама таъминлаш, ҳимоя қилиш ва кафолатлаш учун қабул қилинган халқаро ҳужжатлар орқали амалга оширилмоқда.

Ҳар қандай давлатнинг мукамал ривожланишини аниқлаш унда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига қанчалик риоя қилинаётганлигига, умуминсоний қадриятларнинг қарор топишига, демократик тамойилларнинг амалга ошишига қараб белгиланади. Дунёда унча куп булмаган мамлакатлар, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси ҳам демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти қуриш йулидан бормоқда. Республикамизда амалга оширилаётган ислохотларнинг туб моҳияти халқимизнинг фаровон турмушини, унинг ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш, миллий-маънавий қадриятларимиз ва маданиятимизни қайта тиклаш, шахснинг одоб-ахлоқий баркамоллигини таъминлашдан иборат. Унда жамики дунёвий неъматлар орасида энг улуғи — инсон деган фикр илгари сурилиб, «фуқаро — жамият — давлат» уртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ҳуқуқий асоси ҳал этилади.

Мамлакатимизда давлат, унинг органлари ва мансабдор шахсларнинг жамият ҳамда фуқаролар олдидаги масъуллиги белгиланган. Инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ажралмас, табиий ҳуқуқлар ҳамда эркинликлари мукаддас саналиб, улар давлат томонидан ифодаланади.

Инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳужжатлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонунларида қуйидагилардан иборат:

ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

ИНСОНЛАРНИНГ ШАХСИЙ ҲУҚУҚЛАРИ

Инсонларнинг шахсий ҳуқуқлари муқаддасдир. Бу жаҳоннинг нуфузли Халқаро ташкилоти БМТ томонидан эътироф этилган бўлиб, ушбу ташкилот қабул қилган Халқаро ҳужжатларда уз аксини топган. БМТга 180 га яқин мамлакат аъзо бўлиб, улар ушбу Халқаро ҳужжатларга амал қилишларини билдиришган.

Яшаш ҳуқуқи — энг олий қадрият ҳисобланиб, унга ҳар бир инсон еши, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси, жисмоний кучи, соғлиғидан қатъий назар эга бўлади. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 3-моддасида «Ҳар бир инсон яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эгадир», деб курсатилган бўлса, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тугрисидаги халқаро Пактнинг 6-моддаси 1-бандида «Ҳар бир инсоннинг яшаш ҳуқуқи унинг ажралмас ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ қонун билан муҳофаза этилади. Ҳеч ким узоқширлик билан инсонни яшашдан маҳрум қила олмайди», дейилган.

Республикамиз ушбу халқаро ҳужжатларни эътироф этган ҳолда узининг Конституциясида ушбу қои-

даларни мустаҳкамлади. Унинг 24-моддасида «Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир», деб белгиланган.

Инсон ҳаётини ҳимоя қилиш, шу жумладан ижтимоий хавфли тажовузлардан муҳофаза қилиш давлатнинг муҳим вазифаларидан ҳисобланади. Жиноий жазо сифатида улим жазоси кўпчилик мамлакатларда бекор қилинган. Улим жазосини бекор қилмаган мамлакатларда жиноят содир этилганда амалда булган ва юқорида кўрсатилган Пактга ҳамда геноцид жиноятларнинг олдини олиш ва геноцид учун жазо тўғрисидаги конвенция қарорига зид булмаган қонунга биноан энг оғир жиноятлар учун улим ҳақида ҳукм чиқарилиши мумкин. Бундай жазо одил судлов органлари томонидан чиқарилгач, ҳукми ижро этиш билан амалга оширилади.

Инсоннинг яшаш ҳуқуқи республикамиз қонунлари билан муҳофаза этилади. Жумладан, Жиноят кодексига шахснинг ҳаётини муҳофаза қилишга устуворлик берилган. Унинг 97-моддасида қасддан одам улдирилганлик учун жавобгарлик белгиланиб, жазо сифатида 15 йилдан 20 йилгача озодликдан маҳрум қилиш кўрсатилган. Республикамиз жиноят қонунларида аёллар ва 18 ёшга тўлмаган шахсларга нисбатан улим жазоси қўлланилмаслиги белгиланган.

Шахснинг яшаш ҳуқуқининг одил қонуний кафолатларидан бири республикамиз қонунчилигида авф этиш институтининг урнатилишидир. Унинг жазосига ҳукм қилинган ҳар бир шахс ким булишидан қатъий назар, авф этишни сўраб республика Президентига мурожаат қилиши мумкин. Конституциямизнинг 93-моддаси, 20-бандига биноан Президент судлар томонидан ҳукм қилинган фуқароларни авф этиши мумкин.

Эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи — инсоннинг ҳуқуқлари орасида энг устувори ҳисобланади. Ушбу ҳуқуқлар республикамиз қонунларида уз аксини топган. Конституциямизнинг 25-моддасида «Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас», деб кўрсатилган.

Республикамизда туғилган ҳар бир шахс ким булишидан қатъий назар, туғилиши билан шахсий дахлсизликка эга. У эркин ҳаёт кечириши, қонунга зид

булмаган ҳар қандай ҳаракатларни содир этиши мумкин. Инсон тугилиши билан унга тегишли қимматли (ҳам моддий, ҳам маънавий): ҳаёти, фаолияти, соғлиги, ор-номуси, қадр-қиммати дахлсиздир. Ҳеч ким инсонга қонунсиз таъсир утказиши, уни баъзи ҳаракатларни қилишга ёки баъзи ҳуқуқларини чеклаш ҳуқуқига эга эмас.

Инсоннинг эркинлик ва шахсий ҳуқуқлари ҳуқуқнинг турли соҳалари билан, жумладан фуқаролик ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, оила ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқлар билан муҳофаза қилинади. Масалан, Фуқаролик кодексининг 20, 99, 100-моддаларида инсоннинг шахси билан боғлиқ — исми, ҳаёти, соғлиги, шаъни, қадр-қиммати, шахсий дахлсизлиги ва бошқа ҳуқуқларини ундан олиб булмаслиги ва улар суд йули билан ҳимоя қилиниши қатъий қайд қилинган.

Фуқаролик сиёсий ҳуқуқлар тугрисидаги халқаро Пактнинг 9-моддаси, 1-бандида, «Ҳар бир инсон эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эгадир. Ҳеч ким узбошимчалик билан қамоққа олиниши ёки ҳибсда сақланиши мумкин эмас. Ҳеч ким озодликдан маҳрум этилиши мумкин эмас, қонунда белгилаб қўйилган асосларда ва қонун-қоида таомилига биноангина озодликдан маҳрум этилиши мумкин», дейилган.

Республикамиз қонунларига мувофиқ шахсни ҳибсга олиш ва ушлаб туришни прокурор ҳал этади. Шахсни жиноий жазо сифатида озодликдан маҳрум қилиш масаласи фақат суднинг одил ҳукми билан ҳал этилади.

Инсоннинг қонун томонидан тенг муҳофаза этилиши ҳуқуқи ҳам бошқа ҳуқуқлар каби муҳим аҳамиятга эга. Унга кўра республикамизда истиқомат қилаётган барча кишилар, уларнинг мансабидан, келиб чиқишидан, миллатидан ва бошқалардан қатъий назар қонун олдида тенгдир. Бу ҳуқуқ Конституциямизнинг 18-моддасида ўз аксини топган. «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга булиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар», дсб таъкидланган. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 7-моддасига мувофиқ, «Барча одамлар қонун олдида тенгдир ва сира айримачиликсиз, қонун томонидан баб-баравар муҳофаза этилиши ҳуқуқига эгадир...».

Шахснинг ушбу ҳуқуқи Фуқаролик кодексида ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тенглик таъмоили сифатида мустаҳкамланган. Шунингдек, имтиёзлар фақат қонун билан белгиланиши мумкин, у ижтимоий адолат таъмоилига мос бўлиши зарур.

Шахсни фуқаролиги ҳуқуқи — Ўзбекистонда ҳар бир киши фуқаро бўлиш ҳуқуқига эга. Фуқаролик — бу шахс билан давлат уртасидаги барқарор ва доимий сиёсий-ҳуқуқий алоқа бўлиб, бунда уларнинг узаро ҳуқуқ, бурч ва мажбуриятлари уз ифодасини топади. Конституцияга мувофиқ 21-моддада «Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрна-тилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги, унга қандай асосларда эга бўлганликдан қатъий назар, ҳам-ма учун тенгдир...» деб қайд қилинган.

Ўзбекистонда Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролари ҳам бирдек сиёсий-ҳуқуқий мақомга эга, улар қонун олдида барча шахслар каби тенг ва давлат-ҳуқуқий муносабатларининг тулақонли субъекти ҳисобланади.

Фуқаролик шахснинг давлатга мансублигини, унга дахлдорлигини юридик жиҳатдан мустаҳкамлайди. Фуқаролик — бу шахснинг ҳуқуқий ҳолатидир. Ҳеч ким фуқароликдан ёки фуқароликни узгартириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 15-моддасида «Ҳар бир инсоннинг фуқаролик ҳуқуқи бор. Ҳеч ким узбошимчалик билан уз фуқаролигидан маҳрум қилиниши ёки уз фуқаролигини узгартириш ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин эмас», деб мустаҳкамланган.

Республикамик Конституциясининг 26-моддасида «Жиноят содир этилганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошқора куриб чиқилиб, айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади», дейилиши халқаро ҳужжатларга тўлиқ мос келади.

Айбсиз деб ҳисоблаш ҳуқуқи (айбсизлик презумцияси) деб айб исбот қилингунча шахсни айбсиз деб фараз қилиш ҳуқуқи биринчи марта 1789 йилги Инсон ва фуқаролар ҳуқуқи Декларациясида уз ифодасини топди. Айбсизлик презумцияси — бу шахснинг айби қонунда белгиланган тартибда ва тегишли ор-

ганлар томонидан тасдиқланмагунча айбсиз ҳисобланишидир.

Жиноий ишни тергов қилишда прокурор, дастлабки тергов ва суриштирув органлари фақат қонунга асосланиши керак. Тергов органлари старли далиллар булгандагина шахсни айбдор сифатида ишга тортиш учун қарор қабул қилади. Дастлабки тергов органи жиноят содир этган шахсга айб эълон қилишда, унинг ушбу жиноятни содир этишдаги айбдорлигини (айбсизлигини) албатта исбот қилиб беришга мажбурдир.

Айбланувчи узининг айбсизлигини исбот қилиб беришга мажбур эмасдир. Лекин айбланувчи узининг ҳимоя ҳуқуқидан фойдаланиб, узининг айбсизлигини исботлашга ҳақлидир. «Жиноий айблов буйича қамалган ёки ушланган ҳар бир шахс дарҳол судья ёки қонунга биноан суд ҳукмронлигини амалга ошириш ҳуқуқи булган бошқа мансабдор шахс ҳузурига келтирилади ва жиноий айблов қуйилаётган шахс оқилона муддатда иш судда курилиши ёки озод қилиб юборилиши ҳуқуқига эгадир...» (Халқаро Пактнинг 9-моддаси 3-банди).

Суднинг чиқарган айблов ҳукми қонуний кучга кирмагунча шахс айбдор деб ҳисобланмайди.

Жиноят содир қилишда айбланаётган шахс курсатма бериш ҳуқуқига эга. Айбланувчи узи ва қариндошларининг, якин кишиларининг узига қарши гувоҳлик бермаслик ҳуқуқига эгадир. Уни мажбурлашга йул қўйилмайди.

Айбланувчининг уз айбига иқрорлиги бошқа далиллар билан ҳақиқатдан тасдиқланган тақдирдагина, уни айблашлик учун асос бўлади.

Конституцияда ҳар бир кишининг ҳимояланиш ҳуқуқи кафолатланади. Қоидага кура, шахсининг бу ҳуқуқи адвокатлар орқали амалга оширилади. Жиноят ишларида айблов эълон қилинган кундан бошлаб, айбланувчи адвокат билан таъминланади. Айбланувчининг ҳимоя ҳуқуқи билан таъминланмаслиги жиноий ишни терговчи қайтариши ёки ҳукми бекор қилиши учун асос бўлади.

Суд ҳимояси жиноий ва фуқаролик суд ишларини куришда адвокатлар томонидан таъминланади.

Конституциянинг 26-моддаси 2 ва 3 қисмларида «Ҳеч ким қийноққа солиниши, зуравонликка, шафқатсизликка ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас.

Ҳеч кимда унинг розилигисиз табиий ёки илмий тажрибалар утказилиши мумкин эмас», деб қайд қилинган. Ушбу қоида халқаро ҳужжатларнинг мазмунидан келиб чиққан ҳолда белгиланган.

Курсатма беришга мажбур қилиш, яъни суриштирувчи, терговчи ёки прокурор томонидан курсатма беришга мажбур қилиш мақсадида гумон қилинувчи, айбланувчи, гувоҳ, жабрланувчи ёки экспертга нисбатан қурқитиш, дуппослаш, қийнаш, азоб бериш, баданга енгил ёки оғир шикаст етказиш ёки қонунга хилоф бошқа ҳаракатлар билан руҳий ёки жисмоний таъсир курсатиш натижасида уша ҳаракат оғир оқибатларга сабаб булса, беш йилдан саккиз йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади (ЎЗР Жиноят кодексининг 235-моддаси, 2-қисми).

Шахснинг шаъни ва қадр-қиммати — бу инсонга тегишли хусусиятдир. Сиёсий, ҳуқуқий томондан фуқароларнинг шаъни ва қадр-қиммати, унинг ҳаёти ва соғлиги ёки шахсий эркинлиги кабилар такрорланмайдиган бойликдир. Конституциянинг 27-моддаси 1-қисмида «Ҳар ким уз шаъни ва обрусига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга», деб белгиланган. Киши шаъни — бу шахс баҳоси, жамият аъзоси сифатида унинг ижтимоий ва маънавий хусусиятлари улчовидир. Инсон — шахснинг хулқи асосида, унинг маънавий-ахлоқий тимсоли ҳақидаги қарашларда шаклланади. Инсон қадр-қиммати узининг жамоатдаги урнига, шахсий хусусиятларига, қобилиятига, дунёкарашига қараб уз-узини ички баҳолашидир. Шундай қилиб, шаън ва обру, қадр-қиммат жамоатчилик ва шахс ўртасидаги маълум бир ижтимоий алоқани акс эттиради.

Конституция — Асосий Қонун сифатида инсон шаъни ва обруси, қадр-қимматини қуриқлаш билан бирга, уларни фуқаролик, маъмурий, жиноий-ҳуқуқий воситалар билан ҳимоя қилишни кафолатлайди.

Шахсга нисбатан ҳақиқатга тўғри келмайдиган, шаъни ва қадр-қимматини таҳқирловчи ахборотлар тарқатилса, у суд орқали ҳимояланишни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Унинг учун фуқаролик, маъмурий ва жиноий жавобгарлик белгиланади.

Шахсий ҳаётини ҳимоялаш ҳуқуқи — бу фуқаронинг уз шахсий ҳаёти ва фаолиятида уз хоҳишига кура узининг ҳуқуқини аниқлаш эркинлиги билан

боғлиқ субъектив ҳуқуқидир. Шахсий ҳаётини ҳимоялашга қаратилган субъектив ҳуқуқ қурилиши узаро алоқалар ҳуқуқларнинг икки гуруҳини уз ичига олади. Биринчиси, уз вазифаси бўйича шахсий ҳаётининг дахлсизлигини таъминлайди. У уй-жой дахлсизлиги, шахсий ҳужжатларнинг дахлсизлиги ва ташқи қиёфанинг дахлсизлиги ҳуқуқларини уз ичига олади. Иккинчи гуруҳ эса фуқаролар шахсий ҳаётининг сир сақланиши билан боғлиқ.

Фуқароларнинг шахсий муносабат усулларининг дахлсизлиги ҳуқуқи шундан иборатки, қонунда туғридан-туғри кўзда тутилган ҳолатлардан ташқари ҳеч кимнинг шахси иродасига зид ҳолда унинг ёзишмалари, телефон сузлашувлари, телеграф маълумотлари билан танишишга ҳаққи йўқ. Асосий Қонунининг 27-моддаси, 2-бандига мувофиқ, «ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириш, тинтув утқазishi еки уни куздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сузлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас».

Уй-жой дахлсизлиги ҳуқуқига асосан ҳеч кимнинг одамларнинг доимий ёки вақтинчалик яшаш учун мулжалланган уйига, уларнинг иродасига қарши, агар бунга қонуний асос булмаса, киришга ҳаққи йўқдир. Бу ҳуқуққа ётоқхоналарда, меҳмонхонларда яшовчилар, уй-жой қисмини, квартирани, хонани ижарага олиб яшаётган шахслар ҳам эгадир.

Уй-жойни куздан кечириш ва тинтув утқазishi фақат прокурорнинг санкцияси булгандагина амалга оширилиши мумкин.

Конституциянинг 28-моддасида «Ўзбекистон Республикаси фуқароси республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кучиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир», деб таъкидланган.

Давлатимиз ҳудудида фуқароларнинг бир жойдан иккинчи бир жойга кучиш, келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳақидаги бу меъёр мутлоқ тавсифга эга бўлиб, номулкий шахсий ҳуқуқни ташкил этади. У халқаро ҳужжатлардаги қоидаларни узида мужассамлаштирган.

Шахс уз хоҳиши билан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кучиши, ундан чиқиб кетиши ва қайтиб келиши мумкин. Бу ҳуқуқлар эркин тарзда амалга оширилиши белгиланган.

ИНСОНЛАРНИНГ ШАХСИЙ ЭРКИНЛИКЛАРИ

Ҳар бир инсон узининг ишончига асосланиб, жамият, давлат ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий муаммоларга доир фикри ва қарашларини эркин баён қилиш ҳуқуқига эга. У маълум ҳодиса ва ҳужжатларга узининг шахсий баҳосини бериши, ҳокимият ва бошқарув, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг уз-узини бошқариш муассасалари ҳамда алоҳида шахсий ва мансабдор шахсларнинг фаолиятидаги мавжуд камчилик ва етишмовчиликларни танқид қилиш ҳуқуқига эга.

Инсоннинг шахсий эркинликлари Конституция-мизнинг 29,31-моддаларида уз аксини топган. Конституциянинг 29-моддасига кўра, «Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким узи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва конун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир», деб қатъий белгилаб қўйилган.

Фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги, барча маълумотларни қидириш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқидан фойдаланган фуқароларнинг давлат идораларига, жамоат бирлашмаларига, корхона, ташкилот ва муассасаларга таклиф ва ариза ёки шикоят орқали мурожаат қилиш йули билан жамоат ва давлат ишларини бошқаришда фаол қатнашиши имконини беради. Фуқароларнинг мурожаатлари туғрисидаги ҳуқуқларининг асосий қоидалари Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг мурожаати туғрисида»ги Қонунида кўрсатилган.

Сўз эркинлиги — шахсларга конун лойиҳаларини муҳокама қилишда, референдумлар ўтказишда, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳамда Олий Мажлис ва маҳаллий органларни сайлашда узининг мулоҳазаларини баён қилиш ва қатнашишда фаолликни таъминлайди.

Фуқаролар оммавий ахборот воситаларида, жумладан телевидение ва радио, матбуотда уз фикрларини эркин баён қилиши, сўзлаши мумкин.

Барча маълумотларни олиш ва тарқатиш, агарда улар мавжуд конституциявий тузумга қарши йўналтирилган бўлса, шунингдек, улардан инсониятнинг тинчлиги ва хавфсизлигига, демократияга путур етказиш ва жамиятнинг манфаатларига қарши мақсадларда фойдаланмоқчи бўлган тақдирда ёки фуқаролар-

нинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузиш учун амалга оширилмоқчи булган тақдирда таъқиқланади. Бу ҳақда республикаимиз қонунларида жинойий жавобгарлик ҳам белгиланган.

Давлат манфаатига дахлдор ёки бошқа сирларни сақлаш ниятида суз эркинлиги ва уларни баён қилиш ҳуқуқи чегараланади. Бундай чегаралашнинг шарт эканлиги давлат сирларини ошкор қилиш, сиёсий ва иқтисодий мустақилликка, давлатнинг мудофаа қудратига, давлат ва жамиятнинг бошқа ута муҳим манфаатларига зарар етказмаслиги билан асосланади.

Ўзбекистон Республикасининг «давлат сирларини сақлаш тўғрисида»ги қонунда давлат сирлари тоифалари аниқланган ва улар ҳақидаги маълумотларни олиш ва тарқатиш чегараланган. Давлат сирларини ташкил қилувчи бундай маълумотлар ҳарбий ва хизмат сирларидан иборат.

~~Шахсни ҳурмат қилиш, ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза этиш~~ Ўзбекистон Республикаси барча давлат идоралари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахсларнинг бурчидир. Республикаимизда ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари тизими мавжуд. Конституция ҳар бир фуқарога уларнинг ҳаётига, соғлигига, шахсий эркинлигига, шаънига, кадр-қимматига ва мол-мулкига ҳар хил тажовузлардан суд ҳимоясини кафолатлайди.

Конституциянинг 30-моддасига асосан «Ўзбекистон Республикасининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор булган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим».

Барча ишларни судларда куриб чиқаётганда фуқароларнинг узлари тўғрисидаги ҳужжатлар билан танишиш ҳуқуқлари суд мажлисини очиқ тарзда ўтказиш йули билан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси «Судлар тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ барча судларда ишларни куриб чиқиш очиқ тарзда ўтказилади.

Жиноят иши жараёни қатнашчиларининг барчаси, агар қандайдир ҳужжатларни тузишда қатнашган булсалар, улар билан танишиш ҳуқуқига эгадирлар. Фуқароларнинг ҳужжатлар билан танишиб чиқиш ҳуқуқлари фуқаролик, ҳужалик, меҳнат қонунчили-

ларида уз ифодасини топган. Агар фуқаронинг ушбу ҳуқуқлари поймол этилаётган бўлса, ҳар бир фуқаро арз қилиш ҳуқуқига эга.

Республикамизда юздан ортиқ миллат ва элатлар вакиллари яшайдилар. Шу боисдан Ўзбекистонимиз кўп миллатли давлат бўлиш билан бирга унда ун бешдан ортиқ диний конфессиялар вакиллари ҳам истиқомат қилишади. Улар Конституциямиз ҳамда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунга мувофиқ эътиқод масаласида ҳаммалари қонуний тенг ва баб-баравар ҳуқуққа эгадирлар. Асосий қонунимизнинг 31-моддасига кўра «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди», деб қайд қилинган.

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши билан инсоннинг ҳам, у яшаётган жамиятнинг ҳам маънавий жиҳатдан бойиб бориши учун кенг йўл очилди. Маънавий ривожланиш тубдан узгарди. Коммунистик мафқуранинг устуворлиги, сиёсий тазйиқлар, маъмурий-буйруқбозлик, шахсга сиғиниш каби салбий иллатлар бекор қилинди. Виждон эркинлиги билан боғлиқ янги йўналишлар юзага келди. Динга эътиқод қилишга кенг йўл очилади. Бунда давлатимиз раҳбарияти томонидан олиб борилаётган сиёсат муҳим роль уйнади. Диндорларнинг қонуний ҳуқуқлари тикланиши ва қонунларга қатъий риоя этилиши, диний ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиш халқнинг барча табақаларини бирлаштиришга ёрдам беради.

Дин арбоблари ва диндорлар мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида, тинчликни сақлаш ва хайрия фаолиятида, умумбашарий қадриятларни қарор топтиришда иштирок этишлари учун ҳамма имкониятлар яратиб берилади.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда туртга диний марказ— Мовароуннаҳр Муслмонлари бошқармаси, Урта Осиё Рус Православ Черкови бошқармаси, Урта Осиё Инжил Насроний-Баптистлари маркази ва Урта Осиё Еттинчи кун Адвентистлари Черкови конфессиялари тенг ҳуқуқий мақом асосида иш олиб бормоқдалар.

Ушбу ҳолатларнинг ҳуқуқий асослари республика қонунларидан ташқари Халқаро ҳуқуқ меъёрларида

ҳам уз аксини топган. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 18-моддасида «Ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эгадир; бу ҳуқуқ уз дини ёки маслагини ўзгартириш эркини, уз дини ёки маслагига яққа тартибда ёки бошқалар билан биргаликда, тоат-ибодатда ҳамда диний расм-русумлар ва бошқа шунга ўхшаш маросимларни адо этишда халойиқ билан биргаликда ёки хусусий тарзда эътиқод эркинлигини қамраб олади», деб белгиланганлиги бунинг исботидир.

Инсонларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини тартибга солувчи Ўзбекистон Республикасининг асосий қонун ҳужжатлари қуйидагилардан иборат: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги, Таълим тўғрисидаги, Прокуратура тўғрисидаги, Судлар тўғрисидаги, Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги, Жиноят кодекси, Жиноят-процессуал кодекси, Маъмурий жавобгарлик кодекси, Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган ҳаракатлар ва қарорлар юзасидан судга шикоят қилиш тўғрисидаги ҳамда Давлат тили тўғрисидаги ва бошқалар қиради.

Савол ва топшириқлар

1. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар деганда нима тушунилади?
2. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни санаб беринг?
3. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар белгилаб берилган ва кафолатланган ҳуқуқий ҳужжатларни айтиб беринг?
4. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг тарихий илдиэлари ҳақида нимани биласиз?

6-м а в з у. СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР

СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР ТУШУНЧАСИ

Аввалги мавзуда урганилган шахсий ҳуқуқлар, мамлакатда яшовчи ҳамма шахсларга, уларнинг кимлигидан қатъий назар тегишли бўлса, сиёсий ҳуқуқлар шахсий ҳуқуқлардан фарқ қилиб, фақат шу мамлакат фуқароларига тааллуқлидир. Яъни Ўзбекистон Республикаси Конституциясида урнатилган сиёсий ҳуқуқлар фақат Ўзбекистон фуқароларигагина тааллуқлидир. 1948 йил БМТ томонидан қабул қилинган «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси»нинг 15-моддасида «Ҳар бир инсоннинг гражданлик (фуқаролик) ҳуқуқи бор деган қоида аслида шу сиёсий ҳуқуқларни назарда тутди.

Сиёсий ҳуқуқлар шахсий ҳуқуқлар сингари инсоннинг туғилиши билан пайдо бўлмай, шахснинг фуқаролиги натижасида фойдаланиши мумкин бўладиган ҳуқуқлардир. Агар шахс фуқаро бўлмаса, яъни маълум бир давлатга ҳуқуқий мансуб бўлмаса, сиёсий ҳуқуқлардан фойдалана олмайди. Шунинг учун Конституцияда шахсий ҳуқуқлар «ҳаммага тегишли» деб кўрсатилса, сиёсий ҳуқуқлар «фуқароларга тегишли» деб белгиланади. Сиёсий ҳуқуқлар ҳам давлат томонидан эътироф этилади, таъминланади. Сиёсий ҳуқуқларни қай даражада эътироф этилиши ва таъминланиши даражасига қараб давлатнинг демократик давлатми ёки демократик давлат эмасми деган саволларга жавоб топилади.

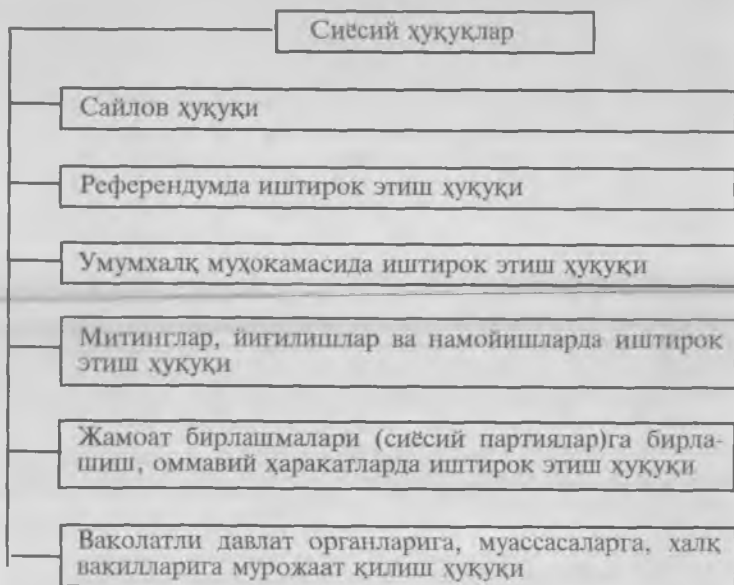
Ўзбекистонда ҳокимиятнинг ягона манбаи халқдир, бу Конституцияда ҳам (7-модда) белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон халқини эса фуқаролар ташкил этади (8-модда). Демак, ҳокимият манбаи фуқаролар ҳамдир. Улар ҳокимиятнинг манбаи бўлгач, уни амалга оширишлари керак. Ҳокимиятни амалга оширишда фуқаролар сиёсий ҳуқуқларидан фойдаланади, яъни сиёсий ҳуқуқлар фуқароларга давлат ва жамиятни бошқариш, уларнинг ишида иштирок этиш имкониятини берувчи ҳуқуқлардир.

Сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланиш орқали фуқаролар мамлакатнинг сиёсий ҳаётида иштирок этади, аниқроғи, давлат органларини тузишда, депутатлар сайлашда, мансабдор шахсларни сайлашда, уларнинг фаолиятини назорат қилишда, муҳим қонун ва бошқа

хужжатлар ишлаб чиқишда, давлатнинг иқтисодий, сиёсий фаолиятини белгилашда бевосита иштирок этади. Қисқа қилиб айтганда, сиёсий ҳуқуқлар фуқароларнинг сиёсатда иштирокини таъминлайдиган ҳуқуқлардир.

СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Бу сиёсий ҳуқуқлар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг VIII бобида ўз ўрнини топган.

Конституциянинг шу боби «Сиёсий ҳуқуқлар» деб номланган, биз қуйида Конституциянинг шу боби моддалари хусусида фикр юритамиз. Конституциянинг 31-моддасида республика фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этади деб кўрсатилиб, бевосита ва вакиллар орқали иштирок этишини шакллари сифатида узини-узи бошқариш, референдумлар ўтказиш, давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш кўрсатилади. Демак, фуқаролар давлатни бошқаришда ўзлари бевосита қатнашар ёки вакиллари орқали иштирок этар экан.

Вакиллари орқали иштирок этишга халқ депутатлари кенгашларини, Олий Мажлисда сайланган депу-

татларни, Ўзбекистон Президентини мисол қилиб курсатиш мумкин. Улар халқ вакиллари бўлиб, халқнинг манфаатини ифодалайди.

САЙЛОВ ҲУҚУҚИ

Фуқароларнинг давлат ишларида бевосита иштироки эса турли-туман воситалар орқали рўёбга чиқади. Булардан биттаси сайловдир. Республика фуқаролари маълум ёшга етгач, сайлов ҳуқуқига эга бўлади. Сайлов ҳуқуқи деганда «сайлаш» ва «сайланиш» ҳуқуқини ажратиш керак.

Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга етган барча фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эга. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар ва озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган фуқаролар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан фойдаланмайди. Яъни уларнинг сайлов ҳуқуқи вақтинча тухтатилади, улар шу муддатдагина сайлов ҳуқуқидан фойдаланмайди. Озодликдан маҳрум қилиш жазосини утаб бўлгач, яна сайлов ҳуқуқидан фойдаланилади.

Сайлаш ҳуқуқига эга бўлиш учун эса маълум ёш чегаралари ўрнатилган, Ўзбекистон фуқаролари 23 ёшга тулгач маҳаллий кенгашлар депутати бўлиб, 25 ёшга тулгач Олий Мажлис депутати бўлиб, 35 ёшга тулгач Ўзбекистон Президенти бўлиб сайланиш ҳуқуқига эга.

Сайланиш ҳуқуқига эга бўлиш учун яна бошқа талаблар ҳам ўрнатилади, масалан, Ўзбекистон Президенти лавозимига сайланиш ҳуқуқига фуқаролар 35 ёшга тулган бўлишидан ташқари, республика ҳудудида охириги ўн йил давомида муқим яшаган, давлат тили (узбек тили)ни билиши шарт бўлади.

Сайлов ўтказиш тартиби ва фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари Конституция, «Олий Мажлисга сайлов туғрисида» 1993 йил 28 декабрь, «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов туғрисида» 1994 йил 5 май, «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари туғрисида» 1994 йил 5 май қонуни билан белгиланган.

Референдумда иштирок этиш ҳуқуқи

Референдум фуқароларнинг давлат ишларида иштирокининг муҳим воситасидир. Референдум умумхалқ овози маъносини беради. Унда жамият ва давлат ҳаётига тааллуқли муҳим масалалар халқнинг ихтиё-

рига қўйилиб, ҳал қилинади. Референдумнинг сайловдан фарқи шундаки, сайловда фуқаролар алоҳида шахслар учун овоз бера (Сайлов бюллетенида фамилия, исм ёзилган булади), референдумда бюллетенда қўйилган саволларга овоз беради. Яъни уларнинг хоҳишини қўйилган саволга нисбатан «Ҳа» ёки «Йўқ» деб билдиради. Референдумда сайлаш ҳуқуқига эга бўлган барча Ўзбекистон фуқаролари қатнашиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистонда Референдум утказиш 1991 йил 18 ноябрдаги «Референдум тўғрисида»ги қонун билан белгиланади. Шу қонуннинг 1-моддасида референдум тушунчаси, аҳамияти берилган. Уни асосан: «Ўзбекистон Республикаси Референдуми — давлат ҳаёти ва ижтимоий ҳаётининг энг муҳим масалалари бўйича, шу жумладан Ўзбекистон республикасининг қонунлари ва унга қарорларни қабул қилиш, уларни аниқлаш мақсадида умумхалқ овоз бериши бўлиб, халқ ҳокимиятини бевосита амалга ошириш воситасидир». Демак, Референдумда давлат ва жамият ҳаётидан тегишли энг муҳим масалалар ҳал қилинади. Буни мисол сифатида 1991 йил декабрда Ўзбекистонда референдум утказилиб, Ўзбекистон мустақиллигини аниқланганлиги, 1995 йил декабрда референдум утказиб, республика Президентининг ваколатини 2000 йилгача узайтирилганлигини курсатиш мумкин. Шу референдумларда халқ ўз овози билан Ўзбекистоннинг мустақиллигини маъқуллади ва Президентнинг ваколат муддатини узайтириш учун ўз розилигини билдирди.

УМУМХАЛҚ МУҲОКАМАСИДА ИШТИРОК ЭТИШ ҲУҚУҚИ

Халқнинг хоҳиш-иродасини билдиришнинг яна бир воситаси, бу уларнинг умумхалқ муҳокамасида қатнашиши ва муҳокамага қўйилган масалалар юзасидан ўз фикрларини, истакларини билдиришдир. Бу ҳуқуқ орқали ҳам халқ ижтимоий ҳаётда иштирок этади. Ижтимоий ҳаётни белгиловчи ҳужжатларнинг мукамал бўлишига таъсир қилади. Кейинги вақтда қабул қилинаётган қонунлар кўпроқ умумхалқ муҳокамасига қўйилиб, муҳокама натижасида тушган фикр-мулоҳазалар ҳисобга олиниб, қонун лойиҳалари такомиллаштирилиб қабул қилинмоқда.

Амалдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, сайлов тўғрисидаги қонуни, жиноят, фуқаролик

кодекслари умумхалқ муҳокамасидан утиб, қабул қилинган қонунлардир.

МИТИНГЛАР, НАМОЙИШЛАР, ЙИГИЛИШЛАРДА ИШТИРОК ЭТИШ ҲУҚУҚИ

Ўзбекистон Конституциясининг 33-моддасида «Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикасининг Қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намоёишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадир. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар утказишини тўхтатиш ёки таъқиқлаш ҳуқуқига эга» деб ёзиб қўйилган.

Демак, фуқаролар ўзларига тегишли митинглар, намоёишлар ва йиғилишлар утказиш ҳуқуқидан фойдаланиш орқали у ёки бу масалага, давлат сиёсатига ўзларининг муносабатини билдириш имкониятига эга бўлади. Митинг, намоёиш, йиғилиш утказиш билан фуқаролар маълум масалаларни, утказилаётган тадбирларни, амалга оширилаётган сиёсатни қўллаши ёки уларга нисбатан ўз норозиликларини билдириши мумкин. Лекин утказиладиган митинглар, намоёишлар, йиғилишлар шу тадбирда иштирок этувчилар ёки умуман бошқа фуқароларнинг манфаатига, хавфсизлигига, жамоат тартибига хавф туғдирмаслиги керак. Агар митинг, намоёиш, йиғилиш натижасида транспорт ҳаракати тўхтаб қолса, жамоат мулки зарар кўрсин, бошқа фуқаролар шу ерларда эркин юра олмаса, бундай ҳолларда бу тадбирларни утказишга йўл қўйилмайди. Бу фуқароларнинг ҳуқуқини чеклаш эмас, аксинча, фуқароларнинг манфаатини, хавфсизлигини химоя қилишдир. Бу Конституциянинг 20-моддасидаги «Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт», деган қоидага тўла мос келади.

«Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро Пакт»нинг (бу БМТ томонидан қабул қилинган халқаро ҳужжат) 21-моддасида ёзиб қўйилган: «Осойишта йиғилишлар утказиш эътироф этилади. Бундай ҳуқуқдан фойдаланиш йўлига ҳеч қандай тўсиқ қўйилмаслиги керак. Қонун билан белгилаб қўйиладиганлари ва демократик жамиятда давлат ва жамият хавфсизли-

ги, жамоат тартиби учун зарур булганлари, аҳолининг сиҳат-саломатлигини ва ахлоқ-одобини сақлаш учун ва бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза этиш учун зарур булганлари бундан мустаснодир», сўзлари ҳам Ўзбекистон Конституциясида белгиланган тартибга мос келади.

Рухсат берилмаган митинг, намойиш ва йиғилишларни утказганлик учун турли жавобгарликлар белгиланган. Митинг, намойиш ва йиғилишларни рухсатсиз утказиш натижасида оммавий тартибсизлик келиб чиқса, фуқароларнинг хавфсизлигига зарар етса, айбдор шахслар тегишли тарзда жиноий жавобгарликка ҳам тортилиши мумкин.

Ўзбекистон фуқароларининг митинг, намойиш, йиғилиш утказишни ҳокимият органлари томонидан тўхтатилиши ёки таъқиқланиши фақатгина хавфсизлик нуқтаи назаридангина мумкинлиги халқаро ҳужжат нормаларига ҳам, чет демократик мамлакатлар тажрибасига ҳам мосдир. Хавфсизлик нуқтаи назаридан митинг, намойиш, йиғилиш утказишни чеклаш Германия Конституциясининг 8-моддасида, Италия Конституциясининг 18-моддасида ҳам кўзда тутилган.

ЖАМОАТ БИРЛАШМАЛАРИГА УЮШИШ, ОММАВИЙ ҲАРАКАТЛАРДА ИШТИРОК ЭТИШ ҲУҚУҚИ

Ўзбекистон фуқароларининг сиёсий ҳуқуқларидан яна бири бу жамоат бирлашмаларига (сиёсий партияларига) уюшиш (аъзо бўлиш) ҳамда оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ Конституциянинг 34-моддасида белгилаб қўйилган. «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари туғрисида»ги қонуннинг 1-моддасида жамоат бирлашмалари ҳақида қуйидагича тушунча берилган: «Ўз ҳуқуқлари, эркинликларини ҳамда сиёсат, иқтисодиёт, ижтимоий ривожланиш, фан соҳаларидаги қонуний манфаатларини биргаликда рўёбга чиқариш учун бирлашган фуқароларнинг хоҳиш-иродаларини эркин билдиришлари натижасида вужудга келган ихтиёрий тузилма жамоат бирлашмасидир». Демак, жамоат бирлашмаларига бирлашиш ҳуқуқи натижасида, фуқаролар узларининг бошқа ҳуқуқ, эркинликларини янада тўла-роқ жамоага бирлашиб, биргаликда амалга ошишига эришар экан.

Қонуннинг шу моддасида қайси уюшмалар жа-

моат бирлашмалари булишлиги белгиланган. Унга кура жамоат бирлашмалари булиб, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, хотин-қизлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, ветеранлар ва ногиронлар ташкилотлари, илмий-техникавий, маданий-маърифий, жисмоний тарбия-спорт ва бошқа кўпчилик жамиятлар, иктисодий уюшмалар, фондлар, ассоциациялар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари ҳисобланади. Уларнинг фаолияти, тегишли тартибда рўйхатга олинган қонуний ҳисобланади. Қурилиб турибдики, жамоат бирлашмалари сиёсий партиялар, оммавий ташкилотлар ёки алоҳида бир соҳа, тармоқ, ёш, жинс вакиллари бирлаштирувчи уюшма шаклида булар экан. Улар қандай шаклда булмасин, уларга аъзо булиб кириш ихтиёрийликка асосланади. Фуқароларнинг жамоат бирлашмаларига уюшиш ҳуқуқи, уларга узларининг мақсадларини, истакларини узаро маслаҳатлашиб, биргаликда фаол самарали амалга ошириш имкониятини беради. Сиёсий партияларга аъзо булиш натижасида ҳокимият органлари ишида иштирок этишга кенг имконият вужудга келади, чунки улар вакиллик ҳокимияти органларининг ҳамма бугинларига депутатликка номзод кўрсатиш ҳуқуқи эга. Табиий равишда уз-узидан маълумки, сиёсий партиялар номзод кўрсатаётган вақтида уз аъзолари орасидан номзод кўрсатишга ҳаракат қилади. Агар сиёсий партия аъзоларини, партиясизларга нисбатан давлат ишларида иштироки кенгроқ десак хато булмайди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда рўйхатга олинган туртга расмий сиёсий партиялар мавжуд булиб, булар: Халқ демократик партияси, «Ватан тараққиёти» партияси, «Адолат» социал-демократик партияси, «Миллий тикланиш» партиясидир. Бу сиёсий партияларнинг асосий вазифалари, фаолияти принциплари Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»¹ қонуни (1996 йил 26 декабрда қабул қилинган)да белгиланган булиб, партияларнинг алоҳида вазифа ва мақсадлари шу партияларнинг низомлари, дастурларида кўрсатиб қўйилган.

«Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонунда партиялар тузиш ихтиёрий эканлиги, партия тузиш ва уни

¹ «Халқ сузи», 1997 йил, 7 январь.

руйхатга олиш учун қўйиладиган талаблар белгилаб қўйилган.

ВАКОЛАТЛИ ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИГА, МУАССАСАЛАРГА, ХАЛҚ ВАКИЛЛАРИГА МУРОЖААТ ҚИЛИШ ҲУҚУҚИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг «Фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари» бобида белгиланган ҳуқуқлари қатори (35-модда), ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқи курсатилган.

Фуқароларнинг бу ҳуқуқлари, таклиф, ариза ва шикоятларни белгиланган тартибда ва муддатда куриб чиқиш шартлигини ўрнатилганлиги билан кафолатланади. Бу ҳуқуқни таъминлаш мақсадида, республикада 1994 йил 6 майда «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида» қонун қабул қилинган. Қонунда таклиф, ариза ва шикоятнинг мақсади, уларни қасрга бериш кераклиги, куриб ҳал қилиш тартиби, мурожаатларга эътиборсизлик билан қараганда жавобгарлик масалалари белгиланган.

Таклиф, ариза, шикоят мурожаат турлари ҳисобланади, улар ёзма ёки оғзаки шаклда берилиши мумкин. Таклифлар, давлат органлари, жамоат бирлашмаларининг ишини яхшилаш, аҳолининг турмуш шароитини яхшилаш, турли қулайликлар яратиш, фаровон ҳаёт кечиришини таъминлаш, қонунларни такомиллаштириш мақсадида берилса, аризалар фуқароларга тегишли ҳуқуқларини яхшироқ, тезроқ, тўлароқ амалга оширилиши учун берилади. Масалан, ҳар бир шахснинг меҳнат қилиш ҳуқуқи мавжуд, лекин шу ҳуқуқдан фойдаланиш учун у тегишли ташкилотга ариза беради. Ёки ишдан бушаш учун ҳам ариза берилади ва бошқалар. Шикоят эса, фуқароларнинг бузилган ҳуқуқларини қайта тиклаш учун, шу ҳуқуқни бузганларни хатти-ҳаракати устидан юқори ташкилотларга қилинадиган мурожаатдир. Айрим ҳолларда ҳуқуқ бузилмаган вақтда ҳам шикоят берилади, бундай пайтда шикоят қилувчи ҳуқуқни бузилган деб нотўғри хулосага келиши мумкин. Шикоятни асосли ёки асоссизлигини тегишли органлар аниқлайди.

Фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқини таъминлашда фақат мурожаатларни ижобий ҳал қи-

лиш эмас, муурожаатларга уз вақтида, асосли жавоб бериш муҳим роль уйнайди. Чунки ҳамма муурожаатларни ҳам ижобий ҳал қилиш мумкин эмас, шароит булмаслиги, талаб асоссиз булиши мумкин, лекин ҳар қандай ҳолда ҳам ғ муурожаат ҳал қилинганлиги ҳақида, ёки уни бажариш мумкин эмаслиги ҳақида муурожаат қилувчи асосли жавобни уз вақтида олиши зарурдир.

Фуқароларнинг муурожаат қилиш ҳуқуқи, ҳар қандай шахс уз ҳуқуқини судга муурожаат қилиб, ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгаллиги билан янада тулароқ кафолатланади. (Конституциянинг 44-моддаси). Бу ҳуқуқни тула таъминлаш учун махсус қонун қабул қилинган булиб, у фуқароларнинг шикоятларини суд органларида кўриш тартибини белгилайди. Фуқароларнинг муурожаат қилиш ҳуқуқларини бузганлиги учун маъмурий, ҳатто жиноий жавобгарлик белгиланган.

Саволлар ва топшириқлар

1. Сиёсий ҳуқуқлардан нима учун фойдаланилади?
2. Сиёсий ҳуқуқларнинг қандай турлари бор?
3. Сайлов ҳуқуқи нима?
4. Референдумда иштирок этиш ва умумхалқ муҳокамасида иштирок этиш ҳуқуқи орқали нимага эришилади?
5. Митинг, йигилишлар ва намойишлар утказиш ҳуқуқи нима учун керак?
6. Жамоат бирлашмаларига уюшиш ҳуқуқининг аҳамияти қандай?
7. Нима учун фуқаролар давлат органларига муурожаат қиладилар?

7-м а в з у. ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ҲУҚУҚЛАР

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ҲУҚУҚЛАР ҲАҚИДА ҚОНУН ВА ҲУЖЖАТЛАР

Инсоннинг иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари унинг яшашини таъминлашга, турмуш тарзини яхшилашга, соғлигини тиклашга, билимини оширишга, маънавий ва маданий эҳтиёжини қондиришга қаратилгандир.

Шахсларнинг иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлари— муайян жамиятда инсоннинг иқтисодий соҳадаги

юридик имкониятларини аниқловчи конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари йиғиндисидир. Бу ҳуқуқ ва эркинликлар инсоннинг табиий ҳуқуқлари ҳисобланган шахсий ҳуқуқларини тулиқ амалга оширишга ёрдам беради. Шахсларнинг иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлари республикамизнинг мустақилликка эришиши билан узига хос аҳамият касб этиб, янги ривожланиш босқичига кирди. Чунки республикамизнинг собиқ иттифоқ даврида булган вақтида инсон ҳуқуқларига бир томонлама ёндошилиб, улар поймол қилинди. Бу даврда қонун устуворлиги тамойили ҳамда қонунда белгиланган ҳуқуқ ва эркинликларга амал қилинмади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда инсонларнинг иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлари Конституция ва бошқа қонунларда белгиланган бўлиб, улар давлат томонидан ҳимоя қилинади ва кафолатланади.

Инсонларнинг иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳужжатлардан келиб чиққан ҳолда бизнинг қонунчилигимизда узифодасини топмоқда. Ушбу ҳуқуқ ва эркинликлар мулкӣ, ҳужалик юритиш ва меҳнат муносабатлари соҳаларига қараб қуйидагиларга бўлинади:

Иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликларнинг турлари:

хусусий мулк ҳуқуқи;

ворислик (мерос) ҳуқуқи;

тадбиркорлик фаолиятининг эркинлиги;

корхонани бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи;

меҳнат қилиш ҳуқуқи;

касб танлаш эркинлиги;

меҳнат эркинлиги;

ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқи;

дам олиш ҳуқуқи;

меҳнат таътилига чиқиш ҳуқуқи.

Инсон ҳуқуқларининг яна бир йуналиши бу ижтимоий соҳадаги ҳуқуқ ва эркинликлардир. Улар ҳам инсоннинг ишлаши, унинг камол топиши учун жуда муҳим бўлиб, давлатнинг олиб бораётган сиёсати билан чамбарчас боғлиқдир. Биз қураётган демократик ҳуқуқӣ давлат ва фуқаролик жамиятида ижтимоий муҳафаза масаласи одилона ҳал этилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг бозор иқтисодиётига утишида Президентимиз И. Каримов томонидан илгари сурилган беш тамойилдан бири ушбу масала-

га, кучли ижтимоий муҳофаза масаласига қаратилганди.

Шахсларнинг ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликлари дсб, шахсга маълум шароитда давлатдан муайян моддий ёрдам олиш имконини берадиган инсоннинг (ёки давлат фуқаросининг) конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларининг йигиндисига айтилади. Улар қуйидагилардан иборат:

Ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликлар турлари:

ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи;

билим олиш ҳуқуқи;

соғлиқни сақлаш ва тиббий ёрдам олиш ҳуқуқи;

турар-жой ҳуқуқи;

ижод эркинлиги;

маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи;

ижтимоий сўғурга ҳуқуқи.

Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини қарор топтириш ва уни амалга оширишда муҳим тadbирлар амалга оширилди. Уларда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва таъминот, соғлиқини сақлаш, билим бериш ва бошқа масалалар ижобий ҳал этилмоқда.

Инсонларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқ ҳамда эркинликларининг ҳуқуқий асосини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, ер тўғрисидаги, мулкчилик тўғрисидаги, тadbиркорлик тўғрисидаги, кооперация тўғрисидаги, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги, ижара тўғрисидаги, аҳоли бандлиги тўғрисидаги, деҳқон хужалиги тўғрисидаги, табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги, сўғурга тўғрисидаги, меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги, давлат уй-жой фондини хусусийлаштириш тўғрисидаги, давлат пенсия таъминоти тўғрисидаги, Меҳнат кодекси, Фуқаролик кодекси, истъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги ва бошқа қонун ва ҳуқуқий ҳужжатлар ташкил этади. Ушбу қонун ҳужжатлари халқаро ҳужжатлар мсёрларини тулик эътироф этган ҳолда қабул қилинган ва улар талабларига жавоб беради. Бу халқаро ҳужжатлар жумласига: Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси ва Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро Пакт киради.

Юқорида кўрсатиб утилган қонунлар шахснинг иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш билан бирга уларни кафолатлайди.

ШАХСЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ

Инсонлар дунёга келиши билан маълум моддий таъминот олиши зарур. У ҳар бир шахснинг яшаши, ҳаётини давом эттириши учун зарур бўлган эҳтиёж-дир.

Кишилик жамиятининг ҳар бир босқичида инсонларнинг яшаш шароити унинг иқтисодий мавқеи билан улчанган. Бу шахснинг жамиятда тутган ўрни билан боғлиқдир.

Республикамизнинг мустақилликка эришиши билан ижтимоий жиҳатдан одамларни ҳимоя қилишга қаратилган бозор иқтисодига ўтиши хўжалик тизимида қарор топадиган бутун муносабатлар мажмуининг туб ўзгаришлари билан боғлиқдир.

Собиқ иттифокда давлатнинг мулкчиликни ута марказлаштириши мулкнинг инсонлардан бегоналишишига, унинг «ҳамманики — ҳеч кимники» бўлишига олиб келди. Бу даврда қонунларда фуқароларнинг мулкка бўлган ҳуқуқи жуда кўп чеклашлар билан берилиши ҳам буни исботлайди. Унда фуқароларнинг мулки фақат шахсий мулк бўлиши ёки унинг объектлари доираси чекланган ҳолда кўрсатилган эди.

1992 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддасида «Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли...» деб, шахсларнинг мулкка бўлган ҳуқуқи конституциявий меъёр даражасига кўтарилди. Бу ҳуқуқ Конституциядан ташқари республикамизнинг мулкчилик тўғрисидаги, корхоналар тўғрисидаги, тадбиркорлик тўғрисидаги ва бошқа қонунларда мустаҳкамланди.

Ҳозирги кунда инсонларнинг, фуқароларнинг мулк ҳуқуқи Фуқаролик кодекси ва мулкчилик тўғрисидаги қонунга мувофиқ хусусий мулк ҳуқуқи деб белгиланди. Уларнинг мулки ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашишдан, ўз хўжалигини юритишдан олинган даромадлар, кредит ташкилотлари, акциялар ва бошқа қимматли қоғозларга сарфланган маблағлардан келадиган даромадлар, мерос олиш ва қонунда таъқиқланмаган бошқа ҳар қандай асосда вужудга келади. Хусусий мулк ҳуқуқининг объектлари таркиби, миқдори

ва қиймати жиҳатидан чекланмайди. Хусусий мулк мулкдорнинг ҳам ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашиши ҳамда бошқа фуқароларнинг меҳнатга ел-лашга асосланиши мумкин.

Конституциянинг 53-моддаси 2-қисмига асосан «Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин». Бу модда инсонларнинг мулк ҳуқуқини асосий қонун даражасида кафолатлайди.

Мулкдор мулкига уз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қуриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт (Конституциянинг 54-моддаси).

Шахсларнинг «банка қўйилган омонатлари сир тугилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади». Ушбу конституциявий меъёрдан келиб чиқиб, республикаимизнинг «Банк ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунда молиявий олиш-сотиш, ҳисобдаги пул ва омонат жамғармалари буйича маълумотлар сир сақланиши кафолатланган.

Фуқаролик кодексига асосан шахслар мулк-мулкни ёки мулкий ҳуқуқ ва бурчларни васият буйича ҳам, қонун буйича ҳам мерос қилиб қолдириш ёки уларни мерос қилиб олиши мумкин. Мулк ҳуқуқи муддатсиздир (ФКнинг 164-моддаси). Мулк дахлсиздир ва қонун билан қуриқланади.

Ҳар бир шахсга эркин тadbиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқи берилган бўлиб, у давлат томонидан муҳофаза қилинади. Бу фаолиятни чеклашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Конституцияимизнинг 37-моддаси 1-қисмида «Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шaroитларида ишлаш ва қонунда курсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир», дейилган. Бу қоида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 28-моддаси ва Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар халқаро Пактнинг 6-8 моддалари мазмунига мос келади.

Ишга жойлашиш даврида, ишлаш жараёнида ва меҳнат муносабатлари тўхтатилаётганда меҳнат қилиш ҳуқуқи таъминланади. Ҳар бир кишининг қандай фаолият билан шуғулланиши, қандай касб ва мутахас-

сисликни эгаллаши, қандай ишни танлаши унинг уз манфаатлари ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб ҳал қилинади.

Меҳнат кодексига мувофиқ ишга қабул қилишни асосиз рад этиш таъқиқланади; шахнинг жинси, irqи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулккий аҳволи, динга муносабати, эътиқоди, жамоат бирлашмаларига мансублиги, шунингдек ходимнинг ишчанлик сифати билан боғлиқ булмаган бошқа ҳолларга қараб бирор афзалликлар белгилашга йўл қўйилмайди.

Инсонларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқининг таркибий қисми бу адолатли меҳнат шартларига булган ҳуқуқдир. Меҳнат шартлари бевосита қонун билан, маҳаллий тартибда ва иш берувчи билан ходим уртасида узаро келишувга асосан белгиланади.

Ҳозирги вақтда бозор иқтисодиётига утишда юзага келадиган меҳнат муносабатлари иш берувчи билан ходим уртасида тузиладиган шартнома меҳнат контрактига асосан тартибга солинади.

Ҳар бир инсонга меҳнат қилиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш, жумладан, суд орқали амалга ошириш имкони берилади. Ходимни ишга тиклаш туғрисидаги суднинг қонуний кучга кирган қарори иш берувчи учун мажбурий бўлиб, у дарҳол ижро этилиши шарт.

Республикамызда фуқароларнинг ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқи қонун билан мустаҳкамланган. 1992 йилда қабул қилинган «Аҳолини иш билан таъминлаш туғрисида»ги Қонунга мувофиқ ҳар бир шахсга маъқул келадиган ишни танлаш ва ишга жойлашишда ҳақ олмай кумаклашишни, ҳақ олмай янги касбга ургатишни, иш билан таъмин этиш тизимида ёки шу тизим йўлланмаси билан стипендия тўлаш ва бошқа кафолатлар белгиланган.

Меҳнат эркинлигига асосан ҳар бир инсон уз хоҳишига қараб меҳнат қилиши ёки қилмаслиги мумкин. Конституция ва қонунларда ҳар бир шахсга меҳнат қилиш бурч сифатида белгиланмаган. Конституциямызда «Суд ҳукми билан тайинланган жазони уташ тартибидан ёки қонунда курсатилган бошқа ҳоллардан ташқари мажбурий меҳнат таъқиқланади» деб курсатилиши ҳам бунинг исботидир.

Дам олиш ҳуқуқи Асосий Қонунда ва бошқа қонун ҳужжатларида кафолатланган бўлиб, халқаро ҳужжатларга жавоб берадиган тарзда белгиланган. Ёлла-

ниб ишлаётган барча фуқаролар дам олиш ҳуқуқига эгадирлар. Иш вақти ва ҳақ тўланадиган меҳнат таътилининг муддати Меҳнат кодекси билан белгиланади. Дам олиш ҳуқуқидан меҳнат шартномаси (контракт) асосида, мулкчилик ва хужалик юритиш шаклидан қатъи назар, бирор-бир корхонада ишлаётган ходимлар, шунингдек айрим кишига ёлланиб ишлаётган шахслар тўлиқ фойдаланадилар. Ходимнинг ҳафталик иш вақтининг муддати 40 соатдан ошмаслиги, таътилнинг энг кам муддати 15 иш кунидан кам бўлмаслиги кузда тутилган. Иш вақтининг энг кўп муддати ва таътилнинг энг кам муддати қонун билан мустақкамлаб қўйилганлиги фуқаролар дам олиш ҳуқуқининг энг муҳим кафолатидир.

Баъзи шахсларнинг меҳнат фаолияти хусусиятларидан келиб чиқиб, уларга қушимча меҳнат таътиллари берилиши мумкин.

Меҳнат кодекси қисқартирилган иш куни имтиёз сифатида айрим тоифадаги шахсларга қўлланилади. Уларга 18 ёшга тулмаган шахслар, мактаб ўқувчилари ва бошқалар киради.

ИЖТИМОЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР

Ҳар бир жамиятда ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликлар у ёки бу ҳажмда мавжуд бўлади. Чунки инсонлар дунёга келиши билан ўз ҳаётини давом эттириши, яшаши учун маълум даражада узининг моддий, маънавий эҳтиёжини қондириши зарур.

Ижтимоий муҳофазага муҳтож шахсларга давлат, ташкилотлар ва фуқаролар ердан беради, яъни вояга етмаганларга, меҳнатга лаёқатсизларга, ёши улугларга ота-оналар, бошқа шахслар ҳамда юридик шахслар ва давлат кўмаклашади.

Ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи — шахснинг конституциявий ҳуқуқларидан биридир. Конституциянинг 39-моддасига мувофиқ «Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга.

Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ердан бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас», деб таъкидланган.

Давлатнинг инсонпарварлиги ва ривожланганлиги-

га биринчи навбатда у утказаетган ижтимоий сиёсатга қараб баҳо бериш мумкин. Узбекистон Республикасининг мустақилликка эришганидан сунг олиб бораётган ижтимоий сиёсати жуда туғри эканлигини бошқа давлатлар ҳам тан олмақдалар.

1993 йил сентябрда қабул қилинган «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти туғрисида»ги қонунга асосан инсонларнинг ижтимоий таъминот олиш буйича конституциявий ҳуқуқи кафолати янада мустаҳкамланди.

Республикамизда ижтимоий ёрдам олишнинг турлари жуда ҳам кўп, булар жумладан, ҳар бир туғилган бола учун бериладиган мукофот (суюнчи) пули, болалар ун икки ёшга тулгунча бериладиган нафақа, аёлларнинг ҳомиладорлик ва туғишдан сунгги таътили учун туловлар, яъни бола икки ёшга тулгунча бериладиган нафақалар, болалиқдан ногиронлик учун бериладиган нафақалар, инсонларнинг меҳнат жараёнида ёки бошқа хизмат вазифаларини бажариш давомида олган ногиронлик учун нафақалар, қариганда ёки боқувчисини йўқотганда бериладиган нафақалар ва бошқа ҳолатларда бериладиган ижтимоий таъминотлар ҳисобланади.

Соғлиқни сақлаш ва тиббий ёрдам олиш ҳуқуқи ҳам инсонларнинг энг зарур ва муҳим ижтимоий ҳуқуқларидан бири булиб, у Конституциямизнинг 40-моддасида қуйидагича мустаҳкамланган: «Ҳар бир инсон малакали хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга». Ушбу ҳуқуқни амалга ошириш, биринчидан, республикада малакали тиббиёт ходимлари, замонавий тиббиёт ускуналари, самарали дори-дармонлар ва иккинчидан, ҳар бир фуқаро тиббиёт хизматида баҳраманд бўла олишига муайян даражада боғлиқдир.

1992 йил июлда қабул қилинган «Давлат санитария назорати туғрисида»ги қонунда касалликнинг олдини олиш тадбирларининг устуворлиги ўз ифодасини тонган. Унда ҳар бир фуқаронинг қулай атроф-муҳитда яшаш, касалланиш, эпидемия ва радиация вазияти, атроф-муҳитнинг ҳолати ва уларнинг одамлар соғлиғига таъсири хусусида туғри ахборотлар олиш ҳуқуқи мустаҳкамланган. Қонунда фуқароларнинг сифати ёмон озиқ-овқат маҳсулотлари халқ истеъмол моллари инсон соғлиғига етказган зарарини қоплашни талаб қилиш ҳуқуқи белгиланган. Касалликларга қарши кураш ва уларнинг олдини олиш миллий дастури ишлаб чиқилган, унда суғуртали

тиббий хизматга утиш, рақобатлашишга қодир бўлган хусусий клиникалар ва дорихоналар ташкил этиш орқали тиббиёт хизматини янада такомиллаштириш мақсади баён қилинган.

Билим олиш ҳуқуқи шахснинг асосий ҳуқуқларидан бири булиб, у Конституциямизнинг 41-моддасида мустақамланган. Унга қура: «Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга.

Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан қоғалатланади. Мактаб ишлари давлат назоратидадир». 1992 йил июлда қабул қилинган «Таълим тугрисида»ги қонунга мувофиқ «Давлат келиб чиқиши, жинси, тили, ёши, ирқи, қайси миллатга мансублиги, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий аҳволи, машғулот тури, яшаш жойи, республика ҳудудида қанчада бери яшаётганлигидан қатъий назар ҳар ким учун билим олишда тенг ҳуқуқлар яратиб берилади».

Билим олиш ҳуқуқи билим олиш учун ижтимоий ва иқтисодий шарт-шароитлар яратиш; давлат ва давлатга дахлсиз бўлган муассасаларни ривожлантириш; таълим олишнинг давлат ва белгиланган меъёрларда текин бўлиши, давлатга дахлсиз маърифий муассасаларда уқитишнинг кундузги, кечки, сиртқи, оилада уқитиш ва экстернат каби ҳар хил шаклларидадан фойдаланиш: давлат муассасаларида шартнома асосларида пул тулаб уқишга йул қуйиш; таълим муассасаларининг барча турларини тугаллаганларга уқишнинг навбатдаги босқичида таҳсил куриш учун уқув юртларига киришда тенг ҳуқуқлар бериш билан таъминланади.

Республикамизда таълим ягона тизимининг мавжуд бўлиши уқув режалари ва дастурларнинг келишилганлиги, таълимнинг давлат ва жаҳон стандартларига мувофиқлиги билан таъминланади.

Мамлакатимизда оила, мактабгача таълим ва тарбия ишларига катта эътибор берилмоқда.

Республикамизда бошлангич, таянч, урта мактабларда, бошқа билим юртларида (гимназия, лицейлар)да умумий таълим олиб борилади. Умумий таълим — бошлангич (I—IV синфлар), таянч (V—IX синфлар) ва урта (X—XI синфлар) таълимни уз ичига олади. Таянч таълимга эга уқувчиларни урта маълумот олишга қабул қилиш танлов асосида амалга оширилади.

Хунар-техника таълими бир вақтнинг узида умумий урта таълим олиш ёки касб эгаллаш билан таянч таълим асосида ёки касбни эгаллаш билан бошқа таълим асосида амалга оширилади.

Техникум, билим юртлари, колледж ва бошқа урта махсус ўқув юртларида таянч, умумий урта ва хунар билимлари таълими асосида фуқаролар урта махсус таълим олишлари мумкин.

Олий маълумотли мутахассисларни тайёрлаш умумий урта, урта хунар-техника ва урта махсус таълим базасида амалга оширилади. Олий ўқув юртларида ўқитиш икки босқичда: биринчисида бакалавр, иккинчисида магистр даражаси берилди. Фуқаролар иккинчи олий маълумотни ҳам олиши мумкин, лекин у фақат шартнома асосида амалга оширилади.

Республикамиз Конституцияси ижод эркинлигини мафкуравий доира билан чекламайди. Фуқароларнинг маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи биринчи марта Конституциявий мақом даражасига кутарилди. 42-моддага кура: «Ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади.

Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхурлик қилади».

Ижод эркинлиги илмий тадқиқотлар утказиш, илмий ташвиқотлар ва ихтироларни амалга ошириш, адабиёт ва санъатнинг янги асарларини яратиш йўли билан амалга оширилади. Илмий кашфиётлар, ихтиролар, рационализаторлик таклифлари қонун билан муҳофаза қилинади. Давлат тегишли моддий шароитлар яратиш ва фуқароларнинг илмий-техника ва бошқа бирлашмаларини қўллаб-қувватлаш йўли билан илмий, ихтирочилик ва рационализаторлик фаолиятига кўмаклашади ҳамда уларнинг таклиф ва тавсияларини жорий этишга имкон яратиб беради.

Ихтиро ва рационализаторлик таклифларини жорий этишда қатнашиш учун ходим асосий ишидан озод қилинганида унинг ихтиро ёки рационализаторлик таклифи муаллиф сифатидаги уртача ойлик маоши сақланади.

Юқорида куриб утилган ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликлар ҳар бир шахснинг жамиятда стук ва баркамол инсон булиб этишишини таъминлайди.

Саволлар ва топшириқлар

1. Шахсларнинг иқтисодий ҳуқуқлари деганда нимани тушунасиз?
2. Шахсларнинг ижтимоий ҳуқуқлари тушунчасини айтиб беринг?
3. Инсонларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларини тартибга солувчи ва мустаҳкамловчи қонунларни санаб беринг?
4. Шахсларнинг иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликларини санаб ва тушунтириб беринг?
5. Шахсларнинг ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларини санаб утинг ва уларни шарҳланг.
6. Таълим тизими нима ва уни қандай тушунасиз?

8-м а в з у. ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР КАФОЛАТИ

ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР КАФОЛАТИ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг Х боби «Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари» деб аталади. Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди. Агар у ёки бу шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари бузилса, суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси тугрисидаги Қонуннинг 3-бандига биноан «Инсон ва фуқароларнинг ижтимоий, сиёсий, шахсий ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилган қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши назоратини амалга ошириш», прокуратура фаолиятининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади.

Демак, фуқароларнинг тенг ҳуқуқлиги, ҳуқуқий ҳолатларининг бирлигини таъминлаш кафолати Конституция ва қонунларда ёзиб қўйилган. Ҳуқуқий ҳолат — кафолатларни ҳам узига қамраб олади, бунда ўз бурчларини бажариш учун қулай шароитларни яратувчи фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини амалда рўйга чиқариш имкониятини таъминлайдиган воситалар ҳамда усуллар тушунилади. Ҳуқуқ эркинликларга кафолат бериш — ана шу ҳуқуқ ва эркинликларга эгаллик қилинишини таъминлаш, улардан фойдаланиш ҳамда уларни бузилишлардан ҳимоя қилиш демакдир. Бурчлар кафолати шу бурчлар бажарилиши учун қулай шароитларни яратишдан ўз бурчла-

рини бажармайдиган шахсларга нисбатан масъулият белгилашдан иборатдир. Сиёсий, иқтисодий ва юридик кафолатлар мавжуд.

Сиёсий кафолат — амал қилиб турган сиёсий тизимдир. Бу тизим, жамиятимизни қонунсизликдан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг бузилишидан ҳимоя этиш учун хизмат қилади.

Иқтисодий кафолатларга вужудга келган ишлаб чиқариш муносабатлари, иқтисодий тизим киради. Мустақил Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига хусусий мулкка асосланган ҳокимият булинишини сиёсий ҳурфикрликка, мулкчиликнинг барча шакллари тенглиги ва ҳимоясини тан олган давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш йули билан мулкдорларни купайтирадиган ҳуқуқий жамиятни қурмоқда. Қилинаётган бу ишлар халқни иқтисодий кафолатлашга ёрдам беради.

Юридик кафолатларга ҳуқуқ ва эркинликларни рўйга чиқариш механизмини тартибга солиб турувчи қонун меъёрлари киради. Бу кафолатни амалга ошириш жараёнида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Президенти томонидан қабул қилинган қонунлар, фармонлар гувоҳ була олади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддаси 22-бандига мувофиқ, давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг мутлоқ ваколатига киради. Конституциянинг 93-моддаси 18-бандига кура, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикасининг орденлари, медаллари ва ёрлиғи билан мукофотлайди. Ўзбекистон Республикасининг малакавий ва фахрий унвонларини беради. Давлат мукофотлари туғрисидаги қонун Олий Мажлис томонидан қабул қилинса, бу мукофотларни кимга бериш масаласи Президент Фармони билан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси давлат мукофотлари туғрисидаги қонунчилик асослари янги таъсис этилган орден ва медалларнинг махсус ҳуқуқий ҳолатини белгилаш орқали амалга оширилади.

Демак, инсонларнинг меҳнатини, жамиятда эришган ютуқларини эъозлаш масаласи қонун ва қонуний актлар билан амалга оширилишининг ҳам ҳуқуқий кафолати мавжуд.

Сиз инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари туғрисидаги айрим тушунчага эга булдингиз.

Энди мисоллар тариқасида бу кафолатлар қачон ва қандай амалга оширилишини ҳам куриб чиқамиз. Бу жараёнда қонун: «Жамики дунёвий нсъматлар орасида энг улуғи — Инсон деган гоя асосида фуқаро — жамият — давлат уртасидаги узаро муносабатларнинг оқилона ҳуқуқий ечимини топишга ҳаракат қилади» (И. Каримов).

ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРНИНГ КАФОЛАТЛАНИШИ

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар туғрисида гапирганда, инсон ҳаётига суиқасд энг огир жиноят эканлиги Конституция ва бошқа қонунларда қайд этилган. Бунинг кафолати эса Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасида ва Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 97—103-моддаларида ёзилган. Инсон ҳаётга яшаш учун келади, ҳеч ким унинг ҳаётига, соғлиғига, танасига, шаъни, қадр-қиммати, ор-номусига, озодлиғига қарши ҳаракат қилишига ҳаққи йўқ.

Агар бирор шахс шундай ҳаракат қилса, масалан, қасддан одам ўлдирса, 10 йилдан 15 йилгача озодликдан маҳрум қилинади ёки ўлим жазосига тортилади. Буни эса давлат ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органларга топширган ва бирорта жиноят очилмасдан қолмаслигини таъминлашни назорат қилади. Лекин биронта шахс айбдор бўлмаса, уни жазоламасликка ва айбсиз шахсни айбламасликка давлат уз Қонунлари билан кафолат беради.

Масалан, биронта шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларига путур етказилса, у мансабдор шахсми ёки раҳбарми, давлат арбобими устидан судга шикоят қилиши мумкинлиги Конституциянинг 44-моддасида ва 1995 йил 30 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш туғрисида»ги қонунни билан тартибга солинади. Қонунга кура, ҳар бир фуқаро давлат органлари, уз-узини бошқариш идоралари ҳар қандай поғона мансабдор шахсларнинг айби билан уз ҳуқуқи, манфаати, эркинлигига зарар етказган деб ҳисобласа шикоят билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқлардан хорижийлар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам тўла фойдаланиши мумкинлиги қонунда белгилаб қўйилди.

Ўзбекистон Республикаси ЖК 205-моддасида, ҳоки-

мият ёки мансаб ваколатини суиистеъмом қилиш, яъни мансабдор шахснинг уз мансаб ваколатидан қасддан фойдаланиш фуқароларнинг ҳуқуқлари ёки қонун билан қуриқланадиган манфаатларига куп миқдорда зарар ёки жиддий зиён етказилишига сабаб булса, жарима солинади ёки беш йилдан саккиз йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади, дейилган.

Одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузган ёки уларни рӯёбга чиқаришга монелик қилган, уз қилмиши билан бошқача тарзда ноқонуний жабр кўришига сабаб булган идора, унинг раҳбари суд орқали жазоланиши жамиятимизга демократия, ҳуқуқий кафолат кириб келаётганлигининг мисоли була олади.

Конституция ва қонунларда мустақамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлар дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳкум этишга ва уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни урганганингизда сизга маълум бўлдики, асосий қонун ҳар ким уз шаъни ва обрусига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ва турар-жойининг дахлсизлиги ҳуқуқига эга эканлигини белгилайди.

Биласизми, инсонга тухмат қилиш, уни ҳақорат қилиш, ҳатто вафот этганда қабрини таҳқирлаш жиноят ҳисобланади. Бу ҳаракат учун Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 41-моддасига биноан маъмурий жазо, Ўзбекистон Республикасининг ЖК 139-моддасига биноан, жинойий жазо белгиланган. Тухмат — бу била туриб бошқа шахсни шарманда қиладиган уйдирмалар тарқатиш, уларни нашр қилиш ёки бошқа усулда купайтиришдир. Бундай ҳаракатлар учун 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси берилиши мумкин.

Мақтаб ҳаётида ҳам уқувчиларнинг уқитувчиларга, уртоқларига тухмат қилиш ҳоллари баъзида учраб туради. Масалан, уқитувчини пора олишда, таъмагирликда айбланиш натижасида унинг шаънига, ор-номусига, қанчадан-қанча зарар етказилади. Бундай нотўғри маълумотлар тарқатган — тухматчи жазога тортилиши қонун билан кафолатланади.

Ҳақорат қилиш эса — биронта шахснинг шаънини, қадр-қимматини қасддан камситиш ёки беодоблик билан таҳқирлаш ёки шундай маълумотларни нашр қилиш, купайтиришдир. Бундай ҳаракатлар учун Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғриси-

даги кодексининг 40-моддасига биноан маъмурий жазо ва Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 140-моддасига биноан жарима тулашдан тортиб уч йилгача озодликдан маҳрум қилишгача жиноий жазо белгиланади.

Масалан, сиз уз синфдошларингизни ҳар хил уятсиз сўзлар билан ҳақорат қиласиз, сизнинг тилингиздан бу сўкиш дейилади. Қонун эса буни ҳақорат деб белгилайди, бунинг учун маъмурий ёки жиноий жазо қўлайди.

Ўзбекистон Республикасининг ЖК 134-моддасига кура қабрни ёки мурдани таҳқирлаш, шунингдек мурдадаги, қабр устидаги ёки ичидаги нарсаларни олиш жиноят ҳисобланади. Бунинг учун жарима тулашдан тортиб 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланади.

Ҳар бир инсоннинг оиласида вақти-соати етиб кимдир вафот этади. Улимдан қочиб қутулиб бўлмайди. Маълумки, барча расм-русумларини адо этиб сўнгги йўлга кузатилади. Тобутни елкада кутариб, ҳурмат-иззат билан дафн этилади. Энди унинг манзилгоҳи шу ер. Сўнг унинг яқинлари хотирлаб зиёрат учун қабристонга боради. Фараз қилинг, унинг қабрини қайси бир нодон таҳқирласа! Сиз бунга нима дер эдингиз? Агар бу қабр сизнинг қариндош-уруғларингизники бўлса-чи? Шунинг учун қабрни таҳқирлаш жиноят эканлигини ва қабрлар давлат томонидан кафолатланиб, ҳимоя қилинишини ўзингиз билгандан кейин бошқаларга ҳам ургатинг.

Республикамызда жиноят содир этиш учун бирон-та асос йўқ. Давлат иложи борица тарбиясиз болаларни тарбиялашга ҳаракат қилади. Ваҳоланки, Ўзбекистон Республикасида Меҳрибонлик уйлари ташкил қилинган. Бу тўғрида Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 18 февралда қарор эълон қилинди. «Меҳрибонлик уйлари»га етим болалар, суд қарори билан ота-онасидан ажратиб олинган болалар, ҳукм қилинган, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган, узоқ муддатли даволанишда бўлган ёки Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз деб топилган, шунингдек турар-жойи аниқланмаган ота-оналарнинг болалари қабул қилинади.

Меҳрибонлик уйлари ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, қонунларга, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарорлари ва бошқа ҳужжатларига, Президентимизнинг фармонла-

ри, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишларига ва бошқа норматив ҳужжатларга амал қилади. Ота-онасиз, қаровсиз қолган болаларни тарбиялаш кафолатини ҳам давлат ўз зиммасига олган.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан бошлаб, халқимизнинг виждон эркинлигига эга бўлиши учун давлатимиз томонидан бир қанча қонун ва қарорлар қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида эса, ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади, деб қайд этилган. Буни амалга оширишнинг кафолати сифатида Конституция билан бир қаторда 1991 йил 14 июнда қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар» ҳақидаги қонунни курсатиш мумкин. Бу қонун фуқароларнинг динга нисбатан ўз муносабатини белгилаш ҳамда ҳеч қандай қаршиликсиз динга эътиқод қилиш ва диний расм-русумларни бажариш ҳуқуқларини таъминлайди, ижтимоий адолат ва тенгликни, фуқароларнинг динга муносабатидан қатъий назар, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишини кафолатлайди.

Лекин виждон эркинлигининг айримлар фақат динга берилиб, дунёвий ҳаётдан чекланиш керак деб тушунадилар.

Аmmo ҳар бир инсон илмга интилиши, меҳнат қилиши, яшаш учун курашиши Аллоҳ таоло томонидан ман этилмаган.

Ҳазрат Баҳоуддин таълимотлари ҳам худди шунга, яъни ўз қўл кучи билан ҳалол луқма топмоқ — кўнгил эса Аллоҳ таоло ёди билан бўлмоққа асосланган. «Дил ба ёру даст ба кор!», яъни кўнгил ёр — Аллоҳ ёди билан, қўл эса иш билан банд бўлсин, деган Нақшбанднинг шиори бутун мусулмон оламига машҳур. Шундан хулоса қилиб, ҳар бир динга берилган уқувчимиз кўнгилда Аллоҳ, қўлида эса дарс китоблари уқиш, ҳаётда ўз урнини топишга интилиши керак.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар туғрисида халқаро Пактнинг 18-моддасида: «Дин ёки эътиқодга сиғиниш эрки қонунда белгилаб қўйилган ва жамоат хавфсизлигини сақлаш, тартиб, сиҳат-саломатлик ва ахлоқ-одобни сақлаш учун, айни вақтда бошқа шахсларнинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини сақлаш учун зарур бўлган чеклашларгагина нозил бўлади» дейилган. Диндан

фойдаланиб Ватанга, халққа зиён етказганлар гуноҳга ботадилар. Ҳеч кимни мажбурлаш йўли билан у ёки бу динга ишонтириш, жалб этиш мумкин эмас.

СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАРНИНГ КАФОЛАТЛАНИШИ

Инсон ва фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларини ба-жарилишининг кафолати фуқаролик жамиятини қуришда, инсонпарвар ҳуқуқий давлатни барпо этишда муҳим урин эгаллайди. Ўзбекистон Конституциясининг 7-моддасида «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир» дейилган, 2-моддада давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилиши таъкидланади. Демак, фуқаролик жамиятининг энг муҳим тамойилларидан бири — халқ ҳокимиятини қарор топтириш, республикамиз фуқароларини жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этишини таъминлашдир. Конституция ва қонунлар бу ҳуқуқлар реал амалга ошишининг кафолатидир.

Юқорида айтиб утилганидек, халқ ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаидир.

Республикамизда қабул қилинган ёки қабул қилиниши керак булган қонунлар халқнинг ишончини қозониб, халқ иродасини ифодалаш йўлида амалга оширилади. Радио, телевидение орқали ёки газеталарда сиз республикамиз Олий Мажлиси сессиясида қуриб чиқилган, муҳокамага тақдим этилган қонун лойиҳалари тўғрисида эшитасиз, ўқийсиз. Шу ерда халқнинг давлат ишларини бошқаришдаги бевосита иштироки, бу қонун лойиҳасини ўқиб, ўз фикр ва таклифларини маълум этишидир. Халқнинг ўз вакиллари орқали иштирок этиши эса унинг таклифларини инобатга олган ҳолда, қонун лойиҳасини қонун даражасига етказишда, халқ номидан, Олий Мажлис депутатлари — Халқ вакиллари, қонунни қабул қилишга овоз беришидир. Демак, давлат ишини бошқаришда халқнинг иштирок этиши ҳам асосий қонунимизда, ҳам бошқа қонунларда кафолатланганлигини юқорида зикр этилган мисолдан қуришнингиз мумкин.

Сиз яшаётган жойда — шаҳарчада, қишлоқ ва овулларда, маҳаллаларда фуқароларнинг йигинлари — узини-узи бошқариш органлари бор. Биласизми, агар бу йигинда қатнашиш ҳуқуқига эга булган барча аҳолининг ярмидан кўпи тўпланмаса йигин утказил-

майди. Демак, «Фуқароларнинг узини-узи бошқариш органлари туғрисида»ги қонун аҳоли яшаётган пунктлар ободонлаштирилиши, санитария ҳолати яхшилалиши ва бошқа халқ фаровонлигига қаратилган ишлар жойларда амалга ошишини таъминлаш туфайли халқнинг шахсан иштирокида бу орган тузилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида депутатни чақириб олиш туғрисида»ги қонуннинг 1-моддасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларини бузаётган, депутатлик вазифаларини бажармаётган ёки сайловчиларнинг, шунингдек депутатликка номзод қилиб курсатган органнинг ишончини бошқача тарзда оқламаётган Олий Мажлис депутати, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар кенгашининг депутати чақириб олинishi мумкин дейилган. Демак, халқ узи сайлаган депутатини яхши ишламаса, қайтадан чақириб олиб, унинг ўрнига бошқа депутат сайлаш ҳуқуқига эгаллиги Конституция ва қонунларда баён этилган.

Сиёсий ҳуқуқнинг амалга оширилиши, халқнинг жамият ва давлат ишларида иштирок этиши яна ҳаётимизнинг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилишда, умумий овоз (референдум)га қўйилишда ҳам намоён бўлади.

Референдумга энг асосий масалалар қўйилади. Ўзбекистон Республикаси референдуми — давлат ҳаёти ва ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим масалалари буйича, шу жумладан Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва узга қарорларини қабул қилиш, уларни узгартириш жамоатчилик фикрини аниқлаш мақсадида умумхалқ овоз бериши бўлиб, халқ ҳокимиятини бевосита амалга ошириш воситасидир.

Референдумда қабул қилинган қарорлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Олий юридик кучга эга бўлади ва фақат референдум утказиш йули билан бекор қилиниши ёки узгартирилиши мумкин.

Давлат халқ ҳокимиятчилигини амалга оширишда инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб ижтимоий адолат ва қонунийлик тамойиллари асосида иш тутади. Фуқаролик жамиятининг асосий маъноси — давлат ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни узини-узи бошқариш органларини ривожлантириш демакдир.

Республика Конституцияси фуқароларга ижтимоий фаолиятларини амалга ошириб, митинг, йиғи-

лишлар ва намоишларда қатнашишларига рухсат этади ва қонун асосида унинг йулларини кўрсатиб беради. Рухсат этилган ижтимоий фаолиятларини амалга оширишда тўсқинлик қилувчи шахсларга тегишли жазо қўллашни ҳам қонунлаштириб қўйган.

Республика Конституциясида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатлари қаторига фуқароларнинг касаба уюшмаларга, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиши ҳуқуқлари киради.

Ҳеч кимга у ёки бу сиёсий партия аъзоси бўлишга тўсқинлик қилиш касаба ёки бошқа жамоа бирлашмаларига киришга мажбурлаш ҳуқуқи берилмаган. Бундай ҳаракат ёки талаб ноқонуний ҳисобланади ва қонун асосида жазога лойиқ ҳисобланади. Фуқаролик жамиятини қуришда «Фуқароларнинг сиёсий жараёнларда, давлатни бошқаришда қатнашувини таъминлайдиган ҳуқуқий асосларни такомиллаштиришга алоҳида эътибор бериш зарур»¹.

Бунда сиёсий партиялар, бирлашмалар, касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари, турли хил хайрия ва ижодий жамғармалар ҳамда уюшмалар фаолиятини юксалтириш лозим. Бугунги кунда: «жамоат ташкилотлари, жамғармалар, уюшмалар ҳуқуқини оширадиган, уларнинг жамият сиёсий тизимидаги урнини ва аҳамиятини белгилаб берадиган давлат ишларига таъсирини кучайтирадиган бутун бир қонунлар тизимига эътиёж сезилмоқда»².

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 35-моддасида ҳар бир шахс бевосита узи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга, дейилган. Бу ҳуқуқларнинг амалга оширилиши 1995 йил 30 августда қабул қилинган «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги ва «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги қонунларда тасдиқланган.

«Фуқаролар мурожаатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунда: «Аризалар, таклифлар ва

¹ И. Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том, Ўзбекистон, 1996 йил, 14-бет.

² Кўрсатилган асар, 15-бет.

шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўрилиб чиқилиши шарт» дейилган.

Қонун фуқароларга якка тартибда ёки жамоа бўлиб, ташкилотлар раҳбар ходимлар, мансабдор шахсларга оғзаки ёки ёзма шаклда таклиф, ариза ёки шикоят билан мурожаат қилишлари мумкинлигини билдиради. Бу ҳуқуқ республика фуқаролари билан биргаликда фуқаро бўлмаган шахсларга ҳам берилади. Демак, юқорида курсатилган иккита қонун фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, уларнинг таклиф, ариза ва шикоятларини кўриб чиқиш кафолати бўла олади. Қонунга кўра ҳар бир фуқаро давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг узини-узи бошқариш органлари ёки мансабдор шахсларнинг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) натижасида ўз ҳуқуқлари ёки эркинликлари бузилган деб ҳисобласа, шикоят билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Ушбу қонуннинг 4-моддасига кўра шикоятни ҳуқуқлари, эркинликлари бузилган фуқаро ёки унинг вакили, шунингдек фуқаронинг илтимосига кўра жамоат бирлашмасининг, меҳнат жамоасининг ваколат берилган вакили бериши мумкин. Шикоят фуқаронинг хоҳишига қараб ё у яшайдиган жойдаги судга ёки орган жойлашган ердаги, ёхуд хатти-ҳаракат (қарорлари) устидан шикоят қилинаётган мансабдор шахснинг иш жойидаги судга борилади. Шикоят суд томонидан фуқаролик судлов ишларини юритиш қоидалари асосида кўриб чиқилади. Шикоятни кўриб чиқиш натижалари бўйича суд қарор чиқаради.

Инсоннинг ҳуқуқий ҳолатини кафолатлашга қаратилган БМТнинг 1979 йил 17 декабрда «Ҳуқуқий тартиботни қўллашда лавозимли шахсларнинг ахлоқи тўғрисида» кодекси қабул қилинган. Бу кодекснинг 2-моддасида ҳуқуқий тартиботни амалга ошириш жараёнида ўз вазифасини бажаришда инсоннинг кадр-қиммати, шаъни ва барча инсонларга қаратилган ҳуқуқларини ҳурмат қилиши керак дейилган. Бу қоида БМТ томонидан қабул қилинган «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси»да, «Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Пакт»да, «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги Пакт»да ва бу Пактга илова қилинган факультатив протоколда ҳамда жаҳон миқёсида қабул қилинган бошқа ҳужжатларда ўз

ифодасини топган. Масалан, «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро «Пакт»нинг 26-моддасида шундай дейилган: «Барча одамлар қонун олдида тенгдирлар ва сира камситишсиз қонун томонидан баб-баравар ҳимоя қилиниши ҳуқуқига эгадир!» Юқорида айтилган кодекснинг 3-моддасига биноан ҳуқуқий тартиботни таъминловчи биронта шахс инсонга нисбатан зулм қиладиган, унинг инсонийлик, одамийлик хусусиятини поймол қиладиган, хусусан қийнаш, уриш ёки бошқа ҳаракатлар қилишга ҳақли эмаслиги кўрсатилган. Демак, инсонни ҳуқуқий ҳимоя қилиш кафолати ҳам яхшиларга, ҳам ҳуқуқий тартиботни бузганларга қонун асосида муносабат билдиради.

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ҲУҚУҚЛАРНИНГ КАФОЛАТЛАНИШИ

Инсон ва фуқароларнинг мулкдор бўлиши, мулкка эгалик қилиши, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва мулкчилик тўғрисидаги қонунида баён этилган ва «Мулкчий ҳуқуқнинг кафолати ва ҳимоя қилиниши» бўлимида тасдиқланган. Ушбу қонун белгиланган мулкчилик муносабатларининг барқарорлигини кафолат этади. Шунга мувофиқ равишда мулкдорнинг мол-мулкни мажбуран тортиб олишга йул қўйилмайди.

Мулкдор узга шахс томонидан қонунга хилоф равишда эгаллаб олинган мол-мулкни талаб қилишга, мулкка эгалик қилиш ҳуқуқларидан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса-да, бартараф этишни талаб қилиши мумкин.

Давлат бошқаруви идораси ёки давлат ҳокимияти маҳаллий идораси томонидан қонунга хилоф бўлган ҳужжатнинг қабул қилиниши натижасида мулкдорнинг ва бошқа шахсларнинг узларига қарашли мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ёки уни тасарруф этиш борасидаги ҳуқуқлари бузилган тақдирда бундай ҳужжат мулкдорнинг ёки ҳуқуқи бузилган шахснинг даъвосига биноан суд томонидан ҳаққий эмас деб топилади.

Республикамизда барча фуқаролар меҳнат ҳуқуқларига эга бўлиши ва улардан фойдаланиши махсус қонун ва қонуний ҳужжатларда кафолатланган. Мисол учун Ўзбекистон Республикасининг «Меҳнатни муҳо-

фаза қилиш туғрисида»ги, «Аҳолини иш билан таъминлаш туғрисида»ги қонунларини, республика-миз Меҳнат кодексини, «Иш ҳақи, пенсиялар ва стипендияларнинг миқдорини ошириш туғрисида»ги республика Президентининг қатор фармонларини ва бошқаларни курсатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига алоҳида XIV боб «Айрим тоифадаги ходимларга бериладиган қўшимча кафолат ва имтиёзлар» деб аталади. Бу бобнинг иккинчи банди сиз — ёшлар учун қўшимча кафолатларни курсатиб берган. 18 ёшга тулмаган шахсларни ишга қабул қилиш, уларнинг меҳнатидан фойдаланиш таъқиқланадиган ишлар, иш вақти қисқартирилишини таъминлаш, меҳнат таътилларини вақтида беришни амалга ошириш, тунги сменаларда, иш вақтидан ташқари юмушларда, дам олиш кунларидаги ишларга жалб этишни таъқиқлаш, меҳнат шартномасини бекор қилиш ва бошқа кафолатлар курсатилган. Масалан, ун саккиз ёшга тулмаган шахслар меҳнатидан шу тоифа ходимларнинг соғлиғи, хавфсизлиги ёки ахлоқ-одобига зиён етказиши мумкин булган меҳнат шароити ноқулай ишларда, ер ости ишларида ва бошқа ишларда фойдаланиш таъқиқланади. Уларга белгилаб қўйилган меъёрдан ортиқ оғир юк кутаришларига ва ташишларига йўл қўйилмайди. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида меҳнат туғрисидаги қонунларнинг аниқ ижро этилиши устидан назорат олиб бориш Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга буйсунувчи прокурорлар томонидан амалга оширилади.

Инсон йиллар давомида қилган меҳнатининг эвазига давлат томонидан ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига ҳам эга. Фақат қарилик чоғида эмас, балки ёшлик чоғида ҳам турли сабабларга кўра ҳар хил нафақалар олишга муҳтож булганлар борлиги сизга аён. Уларнинг ҳуқуқлари амалга оширилиши Конституция ва тегишли бошқа қонунлар билан тартибга солинади, бажарилиши эса назорат қилинади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг давлат пенсия таъминоти туғрисидаги қонуни пенсионерларни, ёшига доир, ногирон, боқувчисини йўқотганларга булади. Қонуннинг 1-моддасида фуқароларнинг давлат пенсия таъминотига тааллуқли ҳуқуқлари курсатилган. Республикамиз фуқаролари қонунда курсатилган тартибда пенсия билан таъминланиш ҳуқуқига эга деб

ёзилган. Бундай ҳуқуқ республикамизда яшаб турган чет эл фуқароларига, фуқаролиги булмаган шахсларга ҳам берилади.

Ижтимоий ҳимояга болали аёлларга ёрдам бериш, болалиқдан ногиронларга, қарияларга ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга нафақалар ажратиш ва бошқалар киреди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 40-моддасида: «Ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга» дейилган. Бу ҳуқуқнинг бажарилиши кафолатига, масалан, республика-миз Вазирлар Маҳкамаси 1994 йил 23 июндаги 317-сон қарорининг 1-иловасидаги тиббий меҳнат эксперт комиссиялари туғрисидаги Низомини кўрсатиш мумкин. Унда меҳнатга лаёқатлилиқ аҳволини, уни узоқ вақт ёки доимий йўқотганлигини, ногиронликнинг гуруҳи, сабабларини, бошланиш вақти ва муддатларини аниқлаш; уз меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ равишда майиб бўлиб қолган ёки бошқача тарзда касалланган ишловчиларнинг меҳнатга лаёқатлилигини йўқотганлик даражасини ҳамда уларнинг қўшимча ёрдам турларига муҳтожлигини аниқлаш; ногиронлар саломатлигини тиббий ва ижтимоий-меҳнат буйича тиклаш чораларини белгилаш ҳамда даволаш — касалликнинг олдини олиш муассасаларида ва қорхоналарида тавсияларнинг бажарилишини назорат қилиш ва бошқалар кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддаси ҳар бир фуқаронинг билим олиш ҳуқуқини мустақкамлайди ва бепул умумий таълим олишини кафолатлайди, мактаб иши давлат назоратида бўлишини таъкидлайди.

Конституциянинг ушбу принципал қоидалари Ўзбекистон Республикасининг «Таълим туғрисида»ги қонунида узининг қатъий ифодасини топган. Қонун фуқароларнинг билим олиш учун Конституциявий ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлайди, узаро муносабатларининг тамойилларини, субъектларнинг таълим соҳасидаги маъмурий-ҳуқуқий ваколатларини ва жавобгарликларини, Ўзбекистон Республикасида таълимни эркин ривожлантиришнинг ҳуқуқий кафолатини белгилайди.

Конституция ва қонунлардан келиб чиқиб, таълим тизими буйича жуда кўп низомлар қабул қилинди. Улар ичида «Умумтаълим мактаби туғрисида»ги Ни-

зом, «Мактабгача тарбия муассасаларининг Низоми», «Гимназия туғрисида»ги Низом ва бошқалар.

Умумтаълим мактаби туғрисидаги Низомда республикада умумий таълим мактаби узлуксиз таълим тизимининг асосий бугини эканлигини ва барча фуқароларга давлат умумтаълими андозалари доирасида бепул таълим олишининг кафолатланган ҳуқуқи ва имкониятини бериш баён этилган.

Бугунги кунда республикада қудратли илмий ва маънавий имкониятга эга. Ўзбекистонда узининг Фанлар академияси, Қишлоқ хужалик академияси, 120 дан зиёд илмий-тадқиқот институтлари уз фаолиятларини амалга оширмақдалар. Республиканинг 57 та олий ва 246 та урта махсус билим юрларида 519175 қадар йигит-қизлар таълим олмақда. 9 мингдан зиёд умумтаълим мактаблари ва лицейлар ишлаб турибди. Илмий ходимлар сони 100 минг кишидан ортиқ булиб, улар орасида 159 академик ва мухбир аъзо, 2200 га яқин фан докторлари ва профессорлар, 14600 дан зиёд фан номзодлари ва доцентлар бор. Ишлаётган кишиларнинг ҳар 4 тасидан биттаси олий ёки урта махсус маълумотга эга. (Ўзбекистон мустақил тараққиёт йулида. Т., 1994, 23-бет).

Республикадаги талабалар сони умум аҳоли билан солиштирганда, Буюк Британия, Германия, Франция ва Япония мамлакатлариникидан кўп. Юқоридаги курсаткичлар республикада илмга катта эътибор берилётганининг ва таълим давлат назоратида эканлигининг тасдиғи бўла олади.

Бундан ташқари таълимни ривожлантириш жаҳон миқёсида қабул қилинган қонун ва декларацияларда ҳимоя қилиниши таъкидланган. Булар қаторига БМТ томонидан 14 декабрь 1960 йилда қабул қилинган «Таълим соҳасида тенгсизликка қарши кураш ҳақида»ги Конвенцияси, бунга тааллуқли 10 октябрь 1962 йилда қабул қилинган Протоколи ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар киради. Жумладан, Конвенциянинг 3-моддасида БМТга аъзо бўлган давлатларнинг ҳаммаси: таълим соҳасида тенгсизликка олиб келадиган қонун ва қонуний ҳужжатларни бекор қилиш ҳуқуқига эга; уқув муассасаларига уқувчиларни қабул қилишда тенгликка асосланган чора-тадбирлар ишлаб чиқишга ҳақли; чет давлатда билим оладиган уқувчиларни уша давлатда уқийтганлар билан тенглигини таъминлаш, фақат билимига қараб баҳо беришга ҳақли; уқувчилар

билимини рағбатлантиришда уларни у ёки бу гуруҳга тааллуқлигига қарамасдан амалга оширишга ҳақли.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 42-моддасида ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади деб белгиланган. Ҳозирги даврда республикамизда илмий, ижодий изланишларга кенг йул берилган. Ижодкор фаолиятини ривожлантиришга қаратилган бир неча қонунлар қабул қилинган. Масалан, 1994 йил 6 майда Ўзбекистон Республикасининг «Ихтиролар, фойдали моделлардан ва санъат намуналари тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Бу қонунда ихтиролар, фойдали моделлар ва санъат намуналарини яратиш, уларни ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ муносабатлар тартибга солинади.

Жаҳон миқёсида 1979 йил 10 ноябрда БМТ томонидан «Инсон бахт-саодати ва тинчлигига қаратилган илмий-техника ривожланишидан фойдаланиш декларацияси» қабул қилинди. Бу декларацияда инсонийлик жамиятининг асосий омили бўлиб, илмий-техникавий прогресси ҳисоблана бошлади. Бу ривожланиш инсон ҳаётини яхшилашга, инсонларнинг ижтимоий муаммоларини ҳал қилишга қаратилган ва Конституцияда — давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишга ғамхўрлик қилади, деган сатрларнинг далили бўла олади.

ДАВЛАТ ҲИМОЯСИНИНГ МАЗМУНИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 45-моддасида «Вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз инсонларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир», деб қайд этилган.

БМТнинг «Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлари тўғрисида»ги халқаро Пактнинг 10-моддаси 3-бандида оилавий келиб чиқиши ёки бошқа аломатларидан қатъи назар, бирор-бир камситишсиз барча болалар ва усмирларга нисбатан муҳофаза ёрдамининг алоҳида тадбирлари курилиши керак. Болалар ва усмирлар иқтисодий ва ижтимоий эксплуатациядан ҳимоя қилинишлари керак. Уларнинг ахлоқ-одоби ва сиҳат-саломатлиги учун зиён келтирадиган ёки ҳаёт учун хавфли бўлган соҳаларда ёхуд уларнинг нормал

усиши учун зарар келтириши мумкин бўлган соҳаларда болалар меҳнатидан фойдаланиш ман этилган, агар бу соҳаларда усмирлар меҳнатидан фойдаланиш ман этилган, агар бу соҳаларда усмирлар меҳнатидан фойдаланилса қонун йўли билан жавобгар шахслар жазоланиши кераклиги ёзилган.

Ундан ташқари БМТ томонидан 1959 йил 20 ноябрда «Бола ҳуқуқи тўғрисида Декларация» қабул қилинган. Бу декларацияда фарзанд туғилиши билан у исмга, фуқароликка эга бўлиш ҳуқуқи, унинг яшаши, камол топиши, ҳимояланиши учун ҳамма шароитлар таъминланиши шартлиги курсатилган. БМТ томонидан фавқулодда ҳолатлар вақтида, уруш даврида аёллар ва болаларни ҳимоя қилиш тўғрисида Декларация, Ижтимоий ва ҳуқуқий тамойиллар асосида, фарзандликка берилиши ёки тарбияга берилаётган болаларни, ҳимоя қилишга қаратилган Декларация қабул қилинган. Жаҳон миқёсидаги қонун, Декларацияларга қўшилганлигини билдириб Ўзбекистон Республикаси ҳам «Соғлом авлод учун» орденини, «Ўзбекистон Республикасининг давлат ёшлар сиёсати асослари тўғрисида»ги қонунлар қабул қилинди. Ёшлар тўғрисидаги қонунда, Ўзбекистон Республикаси ёшлар тўғрисида ғамхўрлик қилиш, уларнинг ҳар томонлама, ижтимоий сиёсий, ҳуқуқий шароитларини яхшилаш, жамият учун ишлашларида кенг йўл очиш кераклиги курсатилган. Қонун ёшларни ҳуқуқий ҳимоя қилишни, вояга етмаган қонунбузарларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилишни, ёшларнинг илм олишларига шароит яратишни таъминлаш масалалари ёритилган. Қонун бажарилишининг таъминланишини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига, маҳаллий давлат органларига топширган, Қонун бажарилиши устидан назоратни республика Прокуратураси зиммасига юкланган. БМТнинг «Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлари тўғрисида»ги халқаро Пактнинг 12-моддасида: «Барча кишиларга тиббий мадад берилиши ва бепул бўлиб қолганида тиббий мадад курсатишни таъминлайдиган шарт-шароитлар яратилиши» шартлиги тасдиқланган.

Конституциянинг 64-моддасида «Ота-оналар уз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар, давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарнинг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва уқилини таъмин-

лайдиган, болаларга бағишланган хайрия фаолиятларини рағбатлантиради» деб таъкидлаган, 65-моддада «Оналик, болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади», дейилган.

Шундай қилиб, қонун ва қонуний ҳужжатлар ҳозирги вақтда вояга етмаганларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза этиш билан боғлиқ бўлган барча давлат ҳамда нодавлат идораларининг, мансабдор шахсларнинг вазифаларини, ваколатлари ва ҳуқуқий мақомини тартибга солиб турибди.

Жамиятнинг ҳуқуқий бойлиги, бу инсон, инсон — авлодидир. «Дунёга келиб муносиб фарзанд қуриш, иморат қуриш, ниҳол экиб боғ яратиш — ота-боболаримиздан бизга мерос бўлиб қолган эзгу тилак ва қутлуг инсоний бурчдир» (И. Каримов). Инсон, кишилик, жамияти, оила, эл-юртига, ватанига садоқатли фарзанд тарбиялаш лозим. Ана шу сабабдан Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бир қанча моддасида оиланинг, онанинг, фарзанднинг жамиятдаги урни курсатилган. Шахсан 63-моддасида — оила жамиятнинг асосий бугини эканлигини ва у жамият ҳамда давлат муҳофазасида бўлиши қайд этилган.

Ота-оналар уз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар, деб ёзилган Конституциянинг 64-моддасида. 46-модда эса хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқли эканлигига кафолат беради.

Маълумки, шахснинг узига хос табиати, истеъдоди, фаолияти ва халқига ҳурмати оила эркинлиги билан боғлиқ, Ҳар томонлама ҳимояланган оила давлатга фойда келтириш, олдига қуйган мақсадига эришиш осонроқ амалга ошади.

Оила — жамият узаги. Оилада қанчалик осойишталик, тотувлик, тинчлик, бирдамлик бўлса, бола тарбияси, жамоат ишларида иштирок этишга шунчалик кўп ҳисса қушилади. Балки шу сабабдан жаҳон миқёсида жуда кўп қонунлар оилани ҳимоя қилишга, оналик ва болалика ғамхўрлик қилишга, эркак ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлиликларини таъминлашга қаратилган. Буларга: никоҳ ёши, никоҳдан утишдаги узаро келишув, никоҳни расмийлаштириш тўғрисидаги БМТнинг 1962 йил 7 ноябрда қабул қилган Конвенцияси; никоҳдан утиш учун минимал ёш, никоҳдан утиш ва никоҳни расмийлаштириш тўғрисидаги таклифлар (1965 йил 1 ноябрь); аёлларнинг сиёсий ҳуқу-

қи туғрисида Конвенция (1952 йил, 20 декабрь), аёлларни камситишни йўқ қилиш туғрисидаги Декларацияси (1967 йил 7 ноябрь) киради.

Бу — қонун — ҳужжатларда жаҳон миқёсида никоҳдан утиш тартиби, никоҳ ёши, никоҳдан утувчиларнинг тенг ҳуқуқлилиги, озодлиги инобатга олинishi шарт эканлиги кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси «Никоҳ ва оила кодекси» республикамиздаги оилавий муносабатларни, оиладагиларнинг бир-бирларига бўлган муносабатларини, ота-она ва фарзандларнинг ҳуқуқ ва бурчларини, фарзандликка олиш ва бошқа муносабатларни тартибга солиш воситаси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексид а алоҳида XIV боб «Айрим тоифадаги ходимларга бериладиган қушимча кафолат ва имтиёзлар» деб номланган. Бу «айрим тоифалар»га аёллар ва оилавий вази фаларни бажариш билан машғул бўлган шахслар киради. Меҳнат қонуни аёлларнинг ҳомиладорлигидан бошлаб болали бўлгунча, боласи 2—3 ёшдан 14—16 ёшга етгунча қонуний имтиёзлар берилишини ва қонун буни кафолатлашини моддама-модда кўрсатган.

Ҳуқуқий давлатда — инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини ҳимоя қилиш ва Конституция, қонунларда буни кафолатлаш асосий мақсадлардан биридир. Ҳар қандай жамият инсоннинг, уз фуқаросининг муҳофазасини тула зиммасига олмас экан, унга кафил бўлмас экан, унинг келажаги ҳам, истиқболи ҳам порлоқ була олмайди. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари эса унинг онги, савияси, тафаккури — ҳуқуқий маданияти билан боғлиқ. И.Каримов айтганидек, республикамиз «Инсон ҳуқуқлари туғрисидаги, ҳужум қилмаслик ҳақидаги, низоли масалаларни ҳал этишда куч ишлатишдан ва куч ишлатиш билан таҳдид килишдан воз кечиш туғрисидаги халқаро ҳужжатларни тан олади ва уларга огишмай риоя қилади».

Шу сабабдан мустақил Ўзбекистон Республикасининг Асосий қонунида алоҳида боб «Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари» деб номланган.

Саволлар ва топшириқлар

1. Инсон ҳуқуқи кафолати деганда нимани тушунаси;
2. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар қандай кафолатланади?

3. Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар қандай кафолатланади?
4. Инсон ҳуқуқини кафолатлаш қайси қонунларда курсатилган?
5. Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларнинг ҳуқуқий кафолатлари қандай?

9-мавзу. ФУҚАРОЛАРНИНГ БУРЧЛАРИ

БУРЧ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Олдинги мавзуларда сиз фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳақидаги қоидалар билан танишдингиз. Давлат томонидан фуқароларга бериладиган ҳуқуқ ва эркинликлар билан бирга Конституцияда ва қабул қилинган бошқа қонунларда фуқароларга тегишли бурчлар ҳам баён этилган. Жамиятда шахснинг тутган ўрни, унинг ҳуқуқий ҳолати фақат ҳуқуқ билангина эмас, балки бурч билан ҳам белгиланади.

Бурч шахснинг жамиятга булган муносабатида намоён бўлади. Бурч — бу ҳар бир шахснинг ўз вазифаларини тулиқ бажариши, бошқаларга тугри муносабатда бўлишидир, ёки бошқача айтганда, бурч — бу адо этилиши, бажарилиши мажбурий булган вазифадир. Ҳар бир инсон ўз вазифасини, ўз масъулиятини бажаришда ақл-заковат, тафаккур билан иш куриши лозим. Бурчга содиқлик ҳар бир шахснинг одоби ва ахлоқини ҳам ифода этади. Ўз вазифасини адо этмаган, бурчини бажармаган кишилар халқ орасида ҳурмат қозонмайди, қонун олдида эса жавоб беради.

Жамиятда кишиларнинг ахлоқ-одобини белгилаб берадиган бурчлар табиий бурчлар деб аталади. Буларга катталарни ҳурмат қилиш, инсофли бўлиш, ростгуй бўлиш, ҳушмуомалали бўлиш ва ҳоказолар киради. Буларнинг барчаси қадим-қадимдан амал қилиб келинаётган, авлоддан-авлодга утиб келаётган ахлоқ-одоб фазилатларидир. Бу фазилатлар ҳар бир шахсда намоён бўлиши лозим. Чунки маънавий камол топган шахсларгина баркамол жамият куришлари мумкин. Бугунги кунда асрлар мобайнида халқимиз сақлаб келаётган умуминсоний, миллий ва маънавий қадриятларни ривожлантиришга давлатимиз томонидан ҳам катта аҳамият берилмоқда. «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси»нинг 29-моддасида таъкидланганидек, ҳар бир инсон жамият олдида мажбурият олган, фақат шу таҳлитдагина инсон шахси эркин ва тула-тукис камол топиши мумкин.

Фуқароларнинг — жамият ва давлат олдидаги вазифалари, конституцияда ёзилган бурчлари конституциявий бурчлар деб аталади. Ҳар бир шахс конституцияда берилган ҳуқуқ ва эркинликлар билан бир қаторда узига юклатилган вазифани, масъулиятни ҳам бажариши зарур. Бу бурчларни бажариш жараёнида фуқаролар қонунларга риоя қилишлари, жамиятнинг турмуш қоидаларини ва маънавий қадриятларини, бошқа шахсларнинг ор-номуси, обрўи ва қадр-қимматини ҳурмат қилишлари лозим. Бурчларни бажариш уз-узидан қонунийликни мустаҳкамлашда асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Конституциявий бурчларга: конституция ва қонунларга риоя этиш, бошқаларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш, Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини асраш, табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатла бўлиш, белгиланган солиқлар ва мажаллий йиғимларни тўлаш, Ўзбекистон Республикасининг ҳимоя қилиш бурчлари киради.

ФУҚАРОЛАРНИНГ ҚОНУНЛАРГА РИОЯ ЭТИШ БУРЧИ

Конституцияга кўра фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга мажбурдирлар. Чунки демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш учун жамиятда қонуннинг устуворлиги қарор топишини тақозо этади. Барча фуқаролар қонун олдида тенгдирлар.

Агар фуқаролар конституция ва қонунларга риоя қилмасалар, давлат томонидан белгиланган қоидалар бузилади — ҳуқуқбузарлик пайдо бўлади. Ҳуқуқбузарлар эса маъмурий, мулкӣ ва ҳатто жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Масалан, меҳнат интизомига риоя қилинмаса, бундай ҳолларда фуқаро интизомий жазога тортилади, бировнинг мулкига зарар етказилса, мулкӣ, маъмурий, ҳатто жиноий жавобгарликка тортилади.

Фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматини пастга урадиган, унинг обрўсига путур етказадиган ҳар қандай ҳуқуқбузарликлар учун ҳам жавобгарлик белгиланган (Масалан, ЖКнинг 135—140-моддалари).

Бундан ташқари Конституцияда Ўзбекистон фуқароларидан бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини ҳурмат қилишга, жамият манфаатларига зид хатти-ҳаракатларга нисбатан мурса-

сиз булишга, жамоат тартибини сақлашга кумаклашиш талаб этилиши қайд этилган. Халқимиз шарқона миллий урф-одатлардан булган ҳурмат қилиш, ҳиммат курсатиш фазилатини доимо ардоқлаб келган. Узбек халқи юрт бошига қандай ташвиш тушмасин, не балоларни бошидан кечирмасин асл саховати билан ажралиб турган. Ҳимматли шахслар ҳар қандай вазиятда ҳам эл файзи ва роҳати учун қайгуради. Жамият манфаати йулида жон куйдиради. Барча фуқаролар хоҳ уқишда, хоҳ ишда, хоҳ маҳаллада булмасин, бошқа шахсларни ҳурмат қилишга мажбурдирлар. Масалан, маҳаллаларда баъзи вақтларда алламаҳалгача шовқин-сурон, мусиқани баланд қилиб эшитиш холлари учраб туради. Бу шовқин қайсидир хонадонда касал булиб ётган ёки дам олаётган киши учун халал беради. Мусиқа эшитаётган фуқаро қуни-қушниларни ҳурмат қилиб, эшитаётган мусиқани пастроқ қилиб эшитиши лозим, бу эса ҳатто қонун билан белгилашиб қуйилган. Ўзбекистон фуқароларининг ор-номусларига ва қадр-қимматларига қарши қаратилган ҳар қандай ҳаракат суд орқали ҳимоя қилинади.

1 ФУҚАРОЛАРНИНГ ХАЛҚ МЕРОСИНИ АСРАШ БУРЧИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 49-моддасида ҳар бир фуқаро Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб-асраш зарурлиги баён этилган. Дастлаб сиз тарихий, маънавий ва маданий меросларга нималар киришини билиб олишингиз керак. Тарихий мерос — бу тарихда қолган, тарихга оид муҳим воқеалар, асарлар, ёдгорликлардир. Маънавий мерос — бу кишиларнинг ички, руҳий, ахлоқий ҳаётига оид нарсалардир.

Маданий мерос — бу маориф, фан, санъат каби соҳаларда яратилган моддий ва маънавий бойликлардир.

Юқоридагиларнинг барчасини мерос деб аталишига сабаб, буларнинг барчаси авлоддан-авлодга утиб келаётган бойликдир. Бу мерослар авайлаб асралмаса биз утмишимизни, тарихимизни билмай қоламиз. Бугунги кунда барча фуқаролар авлод-аждодаларимиз меросини урганиб, ҳаётга татбиқ этмоклари лозим. Бу ҳақда И. А. Каримов шундай деган эди: «...миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдиэла-

рига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак». (И. А. Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т., 1995 йил, 176-бет).

Дарҳақиқат, ўзбек халқининг тарихи жуда бой ва сермазмундир. Ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмади деган иборада жуда катта маъно ётади. Мустақилликка эришган Ўзбекистон асрлар қаърига бориб тақаладиган кўҳна тарихи, Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Навоий, Амир Темура, Улуғбек, Бобур сингари ва бошқа жаҳон тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган буюк фарзандлари билан шуҳрат қозонган. Ҳар бир фуқаро тарихимизнинг қувончли дақиқаларини: буюк давлат арбоблари, улуғ саркардалар, олиму шоирлар ва шоиралар ижодини ўрганиш билан гурурланса арзийди.

Бунинг учун ҳар биримиз тарихни билишга қизиқишимиз даркор. Ўзбекистон Республикаси ҳудудига жуда кўп тарихий ёдгорликлар бор. Бу ёдгорликлар ўзбек халқининг беқиёс тарихий меросининг тирик гувоҳидир. Бугунги кунда ҳар бир фуқаро бу ёдгорликларни таъмирлаш, тиклаш, сақлаб қолиш ва келажак авлодларга етказиши зарур. Бу ҳар биримизнинг инсоний бурчимиздир.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлашга, маънавий меросни асрашга, уни ўрганишга жуда катта эътибор берилмоқда. «Ўтмишдаги алломаларнинг бебаҳо мероси қанчадан-қанча авлодларнинг маънавий-руҳий онгини ва турмуш тарзини шакллантирган эди ва у ҳамон таъсир кўрсатмоқда»¹.

Республикамизда маънавият ва ахлоқийликни тиклаш, халқнинг маънавий меросига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, миллий бойлик бўлган қадимги урф-одатлар, расм-русумларни излаб топиш ҳар бир фуқаронинг бурчидир. Бизнинг маънавий меросимиз асрлар давомида миллион-миллион кишилар тақдири билан шаклланган. Маънавий мерос ҳисобланган инсонпарварлик, камтарлик, меҳнатсеварлик, меҳр-оқибатлилиқ, биродарлик, дўстлик, мардлик,

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., 1993 йил, 40-бет.

меҳмондустлик, одамийликлар, поклик, сахийлик, туғрилик каби фазилатлардан етарлича фойдаланиш вақти келди. Чунки бу бой меросга асрлар давомида ажодларимиз риоя қилиб келганлар. Маънавий меросни урганиш мақсадида мактабларимизда маънавий дарслари утилмоқда, ахлоқ-одоб ҳақидаги билимлар урганилмоқда.

Маданий мерос булиб ҳисобланган, утмишда боболаримиз томонидан маориф, илм-фан, санъат соҳаларида яратилган моддий ва маънавий бойликларни авайлаб-асраш бугунги кунда барчамизнинг бурчимиздир.

Боболаримиз яратган бу бойликларни жаҳон цивилизацияси тан олди. Шунинг учун ҳам узбек халқининг маданий мероси жаҳон маданиятининг узвий ажралмас таркибий қисмидир. Бугунги кунда бутун жаҳонга танилган алломаларимизни, буюк инсонларимизнинг руҳини шод этмоғимиз, улар қолдирган панд-насихатларга қулоқ солмоғимиз керак. Бугун биз Гуруғли, Алпомиш, Ойбарчин, Ҳасан дostonларини баралла куйламоғимиз, уларни чуқур ўрганмоғимиз керак.

Ўзбек халқининг тарихий, маънавий ва маданий мероси — бу тарихимизнинг тилидир. Давлат муҳофазасига олинган тарих ёки маданият ёдгорликларини қасддан нобуд қилиш — жиноят ҳисобланади. Бу хатти-ҳаракатларни содир этган шахс Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 132-моддасига кўра жазима ёки 3 йилгача озодликдан маҳрум этиш билан жазоланади. Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик кодексининг 64-моддасига биноан эса, тарих ёки маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш қоидаларини қасддан бузиш — фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса — уч бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Республикамиздаги узбек халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини давлат миқёсида асраш мақсадида «Ўзбекистон Республикаси тарихий ва маданий ёдгорликларини муҳофаза қилиш жамияти» тузилган. Бу бойликларни муҳофаза қилиш туғрисидаги барча қонунлар тарихий, маданий ёдгорликларни авайлаб-асраб келажак авлодга етказишга қаратилгандир. Республикамиз худудидаги айрим тарихий, мада-

ний ёдгорликларни «ЮНЕСКО» Халқаро ташкилоти уз ҳимоясига олган.

ФУҚАРОЛАРНИНГ ТАБИАТНИ АСРАШ БУРЧИ

Ўзбекистон Республикаси фуқароларнинг асосий бурчларидан яна бири атроф табиий муҳитга эҳтиёт-корона муносабатда бўлишдир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида ер, ер ости бойликлари, сув, усимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий заҳиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир, деб белгиланган. Ҳозирги пайтда инсон билан табиат ўртасидаги муносабатларга катта аҳамият берилмоқда. Давлат уз фуқаролари учун нормал ҳаёт кечириш шароитини яратиб беради ва унинг ривожланиши ва камол топиши учун зарар бўлган шарт-шароитлар имкониини беради. Ана шу шарт-шароитлардан бири инсоннинг қулай атроф-муҳитга эга бўлишидир. Шунинг учун ҳам «Инсонни табиат яратгани учун ҳам, одам унинг олдида доимо бурчли» деган ибора кундалик ҳаётимизда катта аҳамиятга эга.

Конституциянинг 50-моддасида курсатилган табиатга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш қоидаси Ўзбекистон Республикасининг бир қанча қонунларида ҳам уз ифодасини топган. Масалан, сизга 9-синфдан маълум бўлган «Табиатни муҳофаза қилиш туғрисида»ги қонуннинг 12-моддасида Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, табиат бойликларига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиши, экология талабларига риоя этиши шартлиги курсатилган. Қонун фуқаролар зиммасига табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш учун уни купайтириш, қайта тиклаш ва муҳофаза қилиш буйича мажбуриятлар ҳам юклайди. Чунки атрофимизни ураб турган табиий борлиқ — инсон ҳаёти учун зарурдир. Инсон табиатдан ва табиий заҳиралардан фойдаланмай яшай олмайди. Шундай экан, ҳар бир фуқаро табиатга нисбатан аёвсиз, бепарво бўлиши керак эмас. Бу эса келгуси авлоднинг манфаатларини уйлаб иш тутишга олиб келади.

Ўзбекистон Президенти таъкидлаганидек, бизнинг муштарак бурчимиз ер юзини болаларимиз ва набира-ларимизнинг бахтиёр яшашлари учун муносиб қилиб қолдиришдир. Бугунги кунда биз табиатдан фойдала-

ниш жараёнида уларга зарар етказувчи ҳар қандай хатти-ҳаракатларнинг олдини олишимиз зарур.

Мустақил республикамиз экологик ислоҳотлар жараёнида жуда кўп қонунлар қабул қилди. Масалан, «Ер тўғрисида»ги, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги, «Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги, «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонунлар шулар жумласидандир.

Фуқаролар ва тегишли ваколатли идораларнинг табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларга риоя қилмаслиги, уларни купол равишда бузиши оқибатида келиб чиққан фалокатли ҳоллар амалиётдан ҳаммамизга маълум. Масалан, Орол денгизидаги вазият Марказий Осиё халқларига табиий, иқтисодий зарар етказмоқда. Бугунги кунда Оролнинг экологик ҳолати жаҳон миқёсидаги фожиа деб эътироф этилмоқда. Орол муаммоси буйича БМТ, Юнеско махсус иш олиб бормоқда. Республикамизда эса Оролни қутқариш буйича ёзувчиларнинг жамоатчилик асосида кўмита ташкил этилган. Вазирлар Маҳкамаси 1993 йил 24 майда «Табиатни муҳофаза қилиш жамғармалари тўғрисида Низом» қабул қилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1995 йил 5 майда «Атроф муҳит ва табиатни муҳофаза қилиш масалалари кўмитасини сайлаш тўғрисида» қарор қабул қилди. Бу қонун ва қонуний ҳужжатларнинг қабул қилинишидан асосий мақсад табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, давлат экология бошқарувини ташкил қилиш, табиий бойликларни асрашдан иборат.

Илмий-маданий ва эстетик жиҳатдан қимматли бўлган айрим камёб, йўқолиб бораётган, қайта тикланмайдиган табиат объектлари табиий обидалар ҳам қонун билан муҳофаза этилади. Республикамизда бундай табиат ёдгорликлари хилма-хилдир. Улар орасида турли қимматли, дарахтзорлар, асрлар давомида кукка буй чузиб келаётган камёб чинорлар, бутазорлар, усимликлар билан қопланган ҳудудлар, боғдорчилик санъати асарлари, шунингдек, жонсиз табиат обидалари, яъни горлар, қоялар, тоғлар, қирлар, тепаликлар бор. Давлат табиат ёдгорликлари жойлашган ҳудудда уларни асраб қолишга таҳдид этувчи ҳар қандай фаолият таъқиқланади.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари амалга оширадilar.

Республикамиз қонунларида табиатни муҳофаза қилишга доир қоидаларни бузганлик учун ҳуқуқий жавобгарликлар белгиланган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 193—204-моддаларига кўра экология хавфсизлигига оид нормалар ва талаблар бузилса, табиий муҳит ифлослантирилса ёки ўсимлик дўнёсидан фойдаланиш тартиби бузилса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача жарима ёки 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. Чунки табиат хатони кечирмайди. Табиат қанча асралса, одамзод шунча асралади.

Қонунга кўра табиатни муҳофаза қилишга ўз ҳиссасини қўшган фуқаролар моддий ва маънавий рағбатлантирилади.

ФУҚАРОЛАРНИНГ СОЛИҚ ВА ЙИГИМЛАРНИ ТУЛАШ БУРЧИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасига биноан ҳар бир фуқаро қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тулашга мажбурдирлар.

Ҳар қандай замонларда ҳам солиқларнинг давлат томонидан тартибга солиниши ҳамيشа катта аҳамиятга эга бўлган. Буюк соҳибқирон А. Темур ҳам ўз даврида «Халқдан даромадлар ва товонлар йиғиш ҳақида» қарор чиқарган.

Солиқлар ва йиғимларни тулаш тартиби Конституция асосида 1993 йил 7 майда қабул қилинган «Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида»ги қонун билан тартибга солинади. Давлат томонидан ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун белгиланадиган солиқлар маҳаллий солиқлар ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси қонунларига, давлат ҳокимияти, маҳаллий органларнинг қарорига мувофиқ белгиланган, фуқаролар ва ташкилотлардан уларга курсатилган маданий-маиший хизматлар ёки давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари назорати остида ўтказиладиган бошқа тадбирларнинг чиқимлари билан боғлиқ хара-

жатларини қисман қоплаш учун ундириладиган тўловлар — маҳаллий йиғимлар ҳисобланади.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимларга қуйидагилар киради:

а) жисмоний шахслар мол-мулкларига солинадиган солиқ;

б) ер солиғи;

в) курорт минтақасида ишлаб чиқариш объектларини қуришга солинадиган солиқ;

г) реклама солиғи;

д) автомобиль воситалари, мураккаб ҳисоблаш ва рўзгор техникаси қайта сотганлик учун солинадиган солиқ;

е) транспорт воситалари эгаларидан олинадиган солиқ;

ж) курорт йиғими;

з) савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқини берувчи йиғим;

и) вино-арақ маҳсулотлари билан савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқини берувчи рухсатнома йиғими;

к) маҳаллий кимощди савдолари ва лотереялар утказиш ҳуқуқини берувчи рухсатнома йиғими;

л) тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган жисмоний шахсларни рўйхатга ўтказганлик учун олинадиган йиғим;

м) автотранспортлар сақланадиган жойдан фойдаланганлик учун йиғим;

н) отчопарларда пойгада қатнашганлик учун йиғим;

о) отчопарларда ўтказилган пойгадаги ютуқ учун йиғим;

п) биржалардаги олди-сотди битимларидан ундириладиган йиғимлар;

р) кино ва телесуратга олишларни ўтказиш ҳуқуқини берувчи йиғимлар;

с) аҳоли манзилгоҳлари ҳудудини супуриб-сидириш учун йиғим;

т) қимматли қогозлар муомаласини ўтказганлик учун йиғимлар;

у) ит эгаларидан олинадиган йиғим.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимларни ўз вақтида ва тўғри ундириш устидан назорат қилиш давлат солиқ органлари зиммасига юклатилади. Маълумки, 1994 йил 18 январда Ўзбекистон Республикаси Президенти «Давлат солиқ бош бошқармасини Ўзбекистон Республикасининг Давлат солиқ қўмитасига айлантириш тўғрисида» фармон эълон қилди. 1994 йил 4 марта эса

Вазирлар Маҳкамасининг «Давлат солиқ қўмитасини ташкил этиш ва унинг фаолияти масалалари туғрисида»ги қарори қабул қилинди.

Жаҳон мамлакатлари давлатчилигининг тарихий жараёнларида ҳеч бир инсон солиқ мажбуриятини четлаб утмаган. Бизнинг республикамизда ҳам қисқа вақт ичида солиқ тизимини шакллантиришга эришилди. 1994 йил 1 январдан бошлаб ер солиғи жорий қилинди, 1993 йил 28 декабрда «Жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқлар туғрисида», 1995 йил 22 декабрда «Муддатида туланмаган солиқлар ва бошқа мажбурий туловларни ундириб олиш туғрисида», «Даромад солиғи туғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонунлари қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси «Жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқлар туғрисида»ги қонунига кўра солиқларни давлат солиқ органлари ҳисоблаб чиқарадилар. Солиқ белгиланган муддатла туланмаган ҳолларда муддати утказиб юборилган ҳар бир кун учун туланмаган сумманинг 0,5 фоизи миқдорда пеня ёзилади. Жисмоний шахсларнинг мол-мулкидан вақтида, туғри ва тулиқ солиқ ундирилишини назорат қилиб бориш давлат солиқ органлари зиммасига юклатилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Муддатида туланмаган солиқлар ва бошқа мажбурий туловларни ундириб олиш туғрисида»ги қонунига биноан эса тегишли туловларнинг белгиланган тулов муддатлари тугагач, туланмаган сумма боқиманда ҳисобланади ва у пенясини қўшиб ҳисоблаган ҳолда ундириб олинади.

Солиқлар ичида энг кенг тарқалган солиқ даромад солиғи бўлиб, у бюджетнинг асосий манбаи ҳисобланади. Даромад солиғи туғрисидаги қонунда белгиланишича, ундирилган солиқлар ва туловлар фуқаронинг эҳтиёжлари учун халқ таълимига, соғлиқни сақлашга, моддий ёрдам ҳамда ижтимоий ёрдамнинг бошқа турларига сарф қилинади. Ушбу қонунда ёзилган қоидаларни бузувчиларга молиявий жарималар солинади ва қонунда курсатилган ҳолларда жиноий жавобгарлик ҳам белгиланади.

ФУҚАРОЛАРНИНГ ВАТАННИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ БУРЧИ

Ўзбекистон фуқароларининг энг асосий конституциявий бурчларидан бири Ўзбекистон Республикаси-

ни ҳимоя қилишдир. Аввало Ватан тушунчасини чуқур англаб олишимиз зарур. Ватан — бу ҳар бир кишида ўз уйига, туғилиб усган юртига булган муносаба-тида акс этади. Ватан — бу она юртдир. Она-Ватан шундай тушунчаки, у киши қалбида ҳеч қачон ўзгармайди. Ҳар бир киши мустақил Ўзбекистоннинг битмас-туганмас бойликлари, шаҳар ва қишлоқлари, шарқираб оқаетган сойлари, гуллаб-яшнаётган боғлари, қорли тоғлари каби гузалликка эга булган Ватанимиз билан фахрланади. Ватан сузи ҳамиша она сузи билан ёнма-ён келади. Шундай экан, Ватанни худди ота-онани севгандек севиш керак. Унинг озодлиги, пок-лиги учун курашмоқ зарур! Ҳар бир инсон Ватан ҳис-туйғуси билан яшаши лозим. Абдулла Авлоний узи-нинг ижтимоий қарашларида Ватан ҳақида суз юри-тиб шундай деган эди: «Ҳар ким туғилган, усган ери-ни жонидан ортиқ суяр. Ҳатто бу Ватан ҳисси — туйғуси ҳайвонларда ҳам бор. Агар бир ҳайвон ўз Ва-танидан — уюридан айрилса, ўз еридаги каби роҳатда яшамас, маишат талх булуб, ҳар вақт дилининг бир гўшасида ўз ватанининг муҳаббати турар».

Ватанни севиш — ватанпарвар булиш демақдир. Инсон учун Ватандан юксакроқ бойлик йўқ. Шунинг учун ҳам ҳар бир инсон олдида шу севган Ватанини ҳимоя қилиш вазифаси туради. Ватанимизни, яъни Ўзбекистон Республикасини қандай ҳимоя қилиши-миз мумкин? Баъзилар Ватанни ҳимоя қилишни фа-қатгина ҳарбий хизмат билан чегаралаб кўйишади. Йўқ, Ватанни: биринчидан, уни севиш, эъзозлаш: қадрини билиш билан; иккинчидан, Ватанимизнинг рамзий белгиларини билиб олиш, уларни ҳурмат қи-лиш билан; учинчидан, Ватанимиз бойликларини куз қорачигидай сақлаш, уларни кўпайтириш билан; тур-тинчидан, Ватанимиз маънавий қадриятларини, урф-одатларини урганиш билан; бешинчидан, Ватан тари-хини урганиш билан; олтинчидан, Ватан тараққиети-га ҳисса қушиш, фойда келтириш ҳалоллик билан меҳнат қилиш, халқ дардини ўз дардларидек уйлаб яшаш билан ҳимоя қилиш зарур. Буларнинг ҳаммаси Ватан олдидаги бурчимиздир.

Агарда Ўзбекистон Республикасига қарши хатти-ҳаракат содир этилса, бундай кишилар ҳуқуқий жа-вобгарликка тортиладилар. Жумладан, давлатга хоин-

лик қилиш, жосулик, қўпоровчилик, давлат сирларини ошкор қилиш жиноятлари учун Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 157—163-моддаларига биноан жиноий жавобгарликка тортиладилар. Бу моддаларга қўра давлатга хоинлик қилиш (157-модда), жосулик (160-модда) — 10 йилдан 20 йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки улим жазоси билан жазоланади. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси томонидан 1993 йил 7 майда «Давлат сирларини сақлаш» туғрисида қонун қабул қилинган. Бу қонунда республика ҳудудида ҳамда унинг ташқарисида давлат сирларини сақлашнинг ҳуқуқий асослари белгилаб берилган. Қонуннинг 10-моддасида давлат сирларини сақлаш борасидаги бурч, уларни ошкор этганлик ёки қонунга ҳилоф равишда махфийлаштирганлик учун жавобгарлик белгиланиши курсатилган.

Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 162-моддасига қўра, Давлат сирларини ошкор қилганлик учун 3 йилдан 8 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланилади.

Юқорида айтиб утилганидек, ҳар бир фуқаро Ўзбекистон Республикасини ҳарбий ёки муқобил хизматни уташ билан ҳимоя қилишга мажбурдирлар!

Бу ҳуқуқий қоида асосида Ўзбекистон Республикаси бир қанча қонунлар қабул қилган. Улар қаторига «Мудофаа туғрисида»ги, «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат туғрисида»ги, «Муқобил хизмат туғрисида»ги (1992 йил 3 июлда қабул қилинган) қонунларини киритиш мумкин. Бундан ташқари Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан «Ҳарбий қасамд туғрисида» қарор қабул қилинган.

Ўзбекистон Республикасининг «Мудофаа туғрисида»ги қонуннинг ҳуқуқий асослари мустақилликни, ҳудуди яхлитликни, аҳолининг тинч ҳаёт кечиришини таъминлашдан иборат. Қонуннинг 11-моддасига қўра Ўзбекистон Республикаси, унинг ҳудудий яхлитлигини, мустақиллигини ҳимоя қилиш республика фуқароларининг конституциявий бурчи ҳисобланади.

«Умумий ҳарбий хизмат туғрисида»ги қонунга биноан тинчлик вақтида саломатлигига қўра ҳарбий хизматга яроқли бўлган ва чақирув қўни 18 ёшга тулган Ўзбекистон Республикаси Фуқароси бўлмиш йигитлар муддатли ҳарбий хизматга чақириладилар. Қонуннинг 17-моддасига қўра, чақиритиш муддатлари қуйидагича ҳолларда кечиктирилади:

1) оилавий шароитига кура, яъни

— чақирилувчининг отаси ва онаси ёки улардан бири меҳнатга қобилиятсиз бўлиб, уларини боқиши шарт бўлган бошқа меҳнатга қобилиятли угли булмаса;

— чақирилувчининг меҳнатга қобилиятли онаси ёлғиз бўлиб, унинг 16 ёшга тулмаган икки ва ундан ортиқ боласи бўлиб, онасига моддий ёрдам курсатиши шарт бўлган меҳнатга қобилиятли бошқа болалари булмаса;

— чақирилувчининг бир фарзанди бўлиб, уни ёлғиз ўзи тарбиялаётган булса;

— чақирилувчининг икки ва ундан ортиқ фарзанди булса, ёки хотини I ёки II гуруҳ ногирони булса.

2) Ўрта умумий таълим, ҳунар-техника билим юртларида ўқиётган, лекин кўпи билан 21 ёшгача; олий ўқув юртларида кундузги бўлимда таълим олаётган студентларга ўқув юртини битиргунларига қадар чақириш муддати узайтирилади. Бунда ўқув юртларидан интизомсизлиги, ўқишда улгурмаслиги, ўқишни хоҳламаслиги сабабли ҳайдаб юборилган шахслар чақирилиш муддатини узайтириш ҳуқуқидан маҳрум буладилар.

Қонуннинг 23-моддасида ҳарбий хизмат муддатлари календарь ҳисобида:

аскар, сержант ва старшиналар учун: хизматни чақирувга биноан утаётганларга — 18 ой (олий маълумотли шахслар учун 12 ой) битимга биноан утаётганларга 3 йил деб белгиланган.

«Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тугрисида»ги қонунни бузганлик учун мансабдор шахслар ва фуқаролар жавобгарликка тортиладилар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 287-моддасига кура ҳарбий қисм ёки хизмат жойини узбошимчалик билан ташлаб кетиш — жиноят ҳисобланиб, унга нисбатан 6 ойгача қамоқ билан ёки ҳаракатнинг мазмунига кура 3 йилдан 10 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланилади.

Ҳарбий хизматдан буйин товлаш ҳам жиноят ҳисобланади. ЖКнинг 288-моддасига биноан бу жиноят 5 йилдан 10 йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Муддатли ҳарбий хизматга чақиришдан қуйидагилар озод этилади:

1) тинчлик вақтида саломатлиги ёмонлашганлиги учун ҳарбий хизматга ёки муқобил хизматга чақирилмаганлар;

2) 27 ёшгача муддатли ҳарбий хизматга ёки муқобил хизматга қақирилмаганлар;

3) диний идораларнинг бирида диний рутбага эга булганлар;

4) туғишган ака-укалардан бири ҳарбий хизмат уташ даврида ҳалок булган ёки улган қақирилувчилар.

Ўзбекистон Республикасида мажбурий ҳарбий хизматдан ташқари, муқобил хизмат туғрисида ҳам ҳуқуқий қоидалар белгилаб берилган. Муқобил хизмат бу Ўзбекистон Республикаси фуқаролари утайдиган давлат хизматининг алоҳида туридир. 1992 йил 3 июлда қабул қилинган «Муқобил хизмат туғрисида»ги қонуннинг 3-моддасида муқобил хизматни уташ ҳуқуқига эга булган фуқаролар курсатиб берилган. Улар:

— хизматга қақирилаётган шахсдан ташқари 16 ёшга тулмаган турт ва ундан ортиқ болали оиладан булса;

— ~~ҳарбий хизматни уташ даврида ногирон бўлиб қолган ота-онаси ёки ака-укаси (опа-сингил)лари булса, у ҳолда муқобил хизматни уташ ҳуқуқига эга буладилар.~~

Муқобил хизмат муддати 24 ой, олий маълумотли фуқаролар учун 18 ойдир.

Муқобил хизматни утаётган фуқаролар қуйидаги мажбуриятларни бажарадилар:

1) хизматни белгиланган жойда уташ;

2) ҳарбий низомларда белгиланган ички меҳнат қоидаларига сүзсиз буйсуниш;

3) топшириқларни ўз вақтида ва сифатли қилиб бажариш.

Ҳарбий хизматчилар Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан тасдиқланган «Ҳарбий қасамёд»ни қабул қиладилар. Ҳарбий қасамёднинг матни қуйидагича:

«Мен (фамилияси, исми, отасининг исми) Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари сафига кирар эканман, халқимга, Президентимга содиқ булишга тантанали равишда қасамёд қиламан.

Мен Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ва қонунларини муқаддас билиб, уларга риоя этишга ҳарбий низомларни, қумондонлар ва бошқаларнинг буйруқларини сүзсиз бажаришга, ҳарбий интизомга қатъий риоя қилишга, ҳалол, жасур ва сергак жангчи булишга қасамёд қиламан.

Сунгги нафасим қолгунча, она-Ватанимнинг садо-

қатли фарзанди булиб қолишга, ҳарбий хизматнинг бутун машаққати ва қийинчиликларини сабот билан енгишга, давлат ва ҳарбий сирларни мустаҳкам сақлашга аждодларим руҳи олдида қасамёд қиламан.

Жонажон Ўзбекистонимни нурли истиқболи учун давлат манфаатлари ва мустақиллигининг ҳимоячиси булишга қасамёд қиламан.

Агар мен ушбу тантанали қасамёдимни бузсам қонунларда белгиланган жазога ва халқнинг нафратига мубтало булай».

Демак, Ватанни севган мустақил республика ҳар бир фуқароси Қуролли Кучлар сафларида ҳарбий хизмат қилиши узининг фахрий ва муқаддас бурчи эканлигини, унга хиёнат қилиш эса огир жиноят эканлигини ёдда тутмоғи лозим.

1993 йил 29 декабрь Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг қарори билан Ватан ҳимоячилари куни белгиланди ва 14 январь — Ватан ҳимоячилари куни этиб қонуний белгиланди.

ФУҚАРОЛАРНИНГ ОТА-ОНА ОЛДИДАГИ МАЖБУРИЯТЛАРИ

Азиз уқувчи, сиз юқорида Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг бурчлари билан танишдингиз. Конституция ва қонунларда шахсларнинг ваколати, маънаси ва лавозимидан келиб чиққан бурч ва мажбуриятлари ҳам курсатилган. Масалан, Конституциянинг 64-моддасида ота-оналарнинг уз фарзандлари олдидаги мажбуриятлари курсатилган. Бу мажбурият ота-оналарнинг уз болалари ва жамият олдидаги мажбурияти ҳисобланади. Бу мажбурият бажарилмаса, давлат ота-оналарни ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилади. Ота-она уз фарзандларини 18 ёшгача боқиш ва тарбиялашлари шарт.

Конституциянинг 66-моддасида вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар уз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишлари шартлиги ёзилган. Аслида ота-оналарнинг фарзандлари олдидаги ва аксинча, фарзандларнинг ота-оналар олдидаги мажбуриятлари ахлоқий қоидалар ҳисобланади. Чунки оила вужудга келибдики, ота-она ва фарзандлар уртасидаги узаро мажбуриятлар ҳар бир инсоннинг онгида шакллана боради. Демак, бу қоидалар давлат томонидан урнатиб қўйилишига бирмунча сабаблар бор. Сабаби — жамиятимизда хатто бугунги кунда ҳам уз ота-онасига, уз фар-

зандига бепарво қаратган, уларни қаровсиз қолдираётган кимсалар учраб турибди. Буни ҳеч қайси суз билан оқлаб бўлмайди. Бунинг натижасида республикамизда қўплаб етим-есирларга бошпана, озик-овқат, уст-бош билан таъминлаб турадиган «Меҳрибонлик уйлари» ташкил қилинаётир.

Баъзида мактаб ўқувчилари томонидан ҳам ота-оналарга нисбатан ҳурматсизлик қилаётганлар кузга ташланади. Бу қандай ҳол? Ота-она сиз учун ҳормай-толмай меҳнат қилса, сизни боқса, кийинтирса, сиз эса бунга жавобан «Мен мактабдан келдим, чой беринг, мен дарс тайёрлаяпман, корни ўзингиз куранг», деган баҳоналар билан уларнинг оғирини енгиллатмасангиз? Ахир «Ота рози — Худо рози», «Жаннат оналар оёғи остидадир» деган халқимизнинг азал-азалдан риоя қилиб келган ноёб иборасининг мазмуни қаерда қолди?

Фарзандларнинг уз ота-оналарига бир умр яхшилик қилсалар ҳам етмайди-ку. Улар ота-она олдида қарзини уза олмайдилар-ку. Шундай экан, ҳар бир фарзанд ота-онасидан қарзини узиши учун ҳар кун, ҳар дақиқада уни рози қилиши, хурсанд этиши унинг фарзандлик бурчидир. Ота-она айниқса қариган чоғида деразага ёки эшикка қараб қолмасин. Бу даврда уларга фарзанднинг пули, нони ёки кийими керак эмас, уларга фарзанднинг ўзи, унинг меҳри, эътибори керак. Шунинг учун фарзанд ота-онаси олдидаги қарзини узиш мақсадида шоферидан ота-онасига пул, зеб-зийнат жунатиб юбормасин. Ўзи келиб ота-онасининг иссиқ кучоғида бир неча дақиқа бўлсин, уларга меҳрибонлик қилсин, ширин сузлар билан унинг кўнглини кўтарсин.

Шуни айтиб утиш жоизки, бугунги фарзанд эртага ота-она бўлади. Фарзанд ота-онасига қандай муносабатда бўлса, унинг боласи ҳам унга шундай муносабатда бўлади. Бу ҳақда жуда кўп ривоятлар эшитгансиз. Шунинг учун Аҳмад Дониш:

Сен отангга ҳар на қилдинг яхшилик,
Кут болангдан яхшиликка яхшилик, —

деб ёзади.

Юқоридаги мажбуриятлар Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ота-оналик ва фарзандлик бурчларидир. Энди фуқароларнинг педагогик, мансабдорлик бурчлари ҳам мавжуддир. Таълим соҳасида педагогларнинг ва ўқувчиларнинг мажбуриятлари «Таълим

туғрисида»ги қонунда белгилаб берилган. Сиз бу қонунлар билан 9-синфда танишдингиз.

Мансабдор шахсларнинг бурчлари эса жуда кўп қонунларда ўз аксини топган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 92-моддасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қасамеди баён қилинган:

«Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, республиканинг Конституцияси ва қонунларга қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига қаролат беришга. Ўзбекистон Республикаси Президенти зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга тантанали қасамёд қиламан».

Қуриниб турибдики, бу қасамёдда республика Президентининг бурчлари ифодаланган.

Булардан ташқари қонунлар ва бошқа ҳужжатларда Олий Мажлис депутатларининг, судьяларнинг, прокурорларнинг, вазирларнинг, мактаб директорларининг ва бошқа ходимларнинг мажбуриятлари уларнинг мансаб ва лавозимидан келиб чиққани ҳолда белгилаб берилган.

Шундай қилиб, шахс жамиятда яшар экан, у фуқаро сифатида ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланади ҳамда бурчларни бажаради. Ҳуқуқ бор жойда бурч мавжуддир.

Бурчларни бажариш, қонунларга амал қилиш уларнинг фуқаролик мажбуриятидир.

Саволлар ва топшириқлар

1. «Бурч» деганда нимани тушунасиз?
2. Инсоний бурчларга нималар киради?
3. Фуқароларнинг бошқа кишилар олдидаги бурчларини айтиб беринг?
4. Нима учун фуқаролар ўзбек халқининг меросларини асраши зарур?
5. Фуқароларнинг солиқ тизимидаги мажбуриятларини айтиб беринг?
6. Ватанни ҳимоя қилишни қандай тушунасиз?

10-мавзу. ИНСОН ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛА- РИНИНГ АМАЛГА ОШИШИНИ НАЗОРАТ ҚИЛУВЧИ МУАССАСАЛАР

ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРНИНГ АМАЛГА ОШИШИНИ НАЗОРАТ ҚИЛУВЧИ МУАССАСАЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Ҳар бир мамлакатда яшовчи шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари Конституция ва у асосда қабул қилинган қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда белгилаб қўйилади ҳамда уларнинг амалга ошиши маълум воситалар орқали назорат қилиб борилади. Ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга ошишини назорат қилиш — ҳар бир кишининг ҳуқуқ эркинликларига турли тажовузлар булишининг олдини олади ҳамда уларни тиклаш имкониятини тугдиради.

Ҳар қандай давлат инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини қонун асосида белгилаб қўйишига қарамасдан, турли соҳаларда ҳуқуқ бузилишлари булиб турганидек, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларида ҳам бузилиш ҳоллари учраб туради. Чунончи, шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари айрим шахслар, давлат органлари ҳамда мансабдор шахслар томонидан бузилиши мумкин. Бунинг сабаблари турлича бўлади. Масалан, бир киши узининг шахсий манфаатини кузлаб бошқа кишининг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошишига тўсқинлик қилади ва ҳоказо.

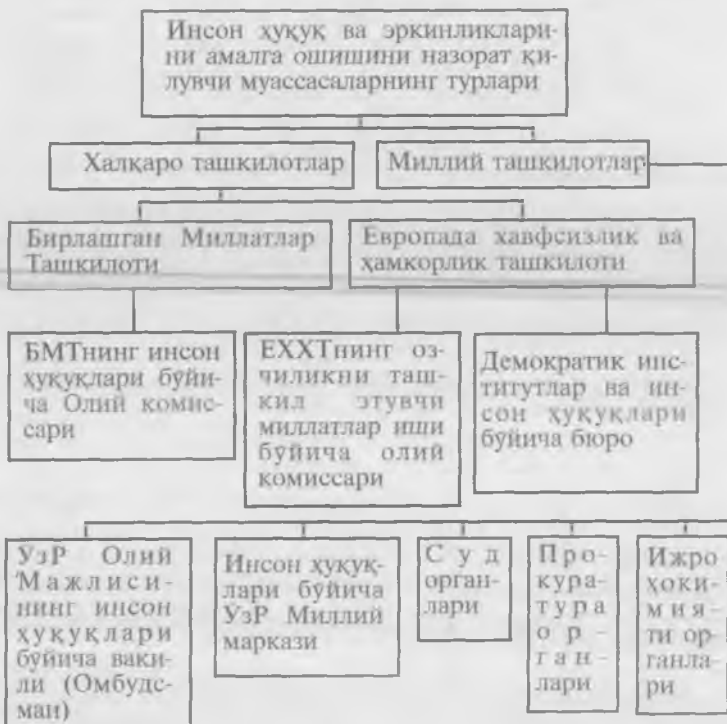
Ўзбекистон Республикаси қонунларига асосан ҳар бир шахс тегишли ҳолларда моддий таъминот олиш ҳуқуқига эга. Айрим ҳолларда меҳнатга лаёқатсиз ота-оналар моддий ёрдамга муҳтож бўлганда, уларнинг фарзандлари ота-онасини моддий таъминлаши зарур. Ана шундай мажбуриятни бажармаслик бошқалар ҳуқуқининг бузилишига олиб келади, баъзи идоралар, мансабдор шахслар идора манфаатини кузлаб ҳуқуқ ва эркинликларини бузиши, амалга ошишига тўсқинлик қилиши мумкин. Аёлларнинг ҳомиладорлиги ёки ёш боласи бўлганлиги учун ишга қабул қилишни рад этишса, бу шахснинг ҳуқуқ ва эркинлигини бузиш ҳисобланади. Ёки айрим ҳолларда ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга ошиши учун шароит бўлмаслиги, қонунларни яхши билмаслик ҳам ҳуқуқ ва эркинликларнинг бузилишига олиб келади.

Ҳуқуқ ва эркинликларнинг ҳар қандай сабаблар билан бузилишига йўл қўймаслик, агарда ҳуқуқ ва эркин-

ликлар бузилгудек бўлса, уларни тиклаш учун алоҳида муассасаларнинг бўлиши албатта зарур. Бундай муассасаларнинг айримлари фақат инсон ҳуқуқларига риоя этишнигина назорат қилса, масалан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари буйича вакили ҳамда айрим муассасалар бошқа вазифаларни бажариш билан бирга инсон ҳуқуқ ва эркинликларига риоя қилишни таъминлаш вазифасини ҳам бажаради. Жумладан, суд, прокуратура, адлия органлари.

НАЗОРАТ ҚИЛУВЧИ МУАССАСАЛАРНИНГ ТУРЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошишини назорат қилувчи муассасалар вазифаси, ваколати ҳамда иш юритиш шаклига қараб бир неча гуруҳга бўлиниши мумкин. Аввало улар халқаро муассасаларга ва ҳар бир мамлакатда ташкил қилинадиган, яъни миллий муассасаларга бўлинади.

Халқаро ташкилотларнинг фаолияти шундай ташкилотга аъзо бўлган ҳамма мамлакатларга тадбиқ қилинса, алоҳида мамлакатларда ташкил қилинадиган муассасаларнинг фаолияти фақат шу мамлакат доирасида амалга оширилади. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг амалга ошишини назорат қилувчи муассасалар ташкил бўлишига қараб давлат муассасаларига ҳамда нодавлат муассасаларига бўлинади. Давлат муассасалари давлат органлари тизимида ташкил қилиниб, давлатнинг назорат функциясини бажаради ва аксарият ҳолларда мажбурий қарорлар қабул қилса, нодавлат муассасалар давлат органлари тизимига кирмайди ҳамда уларнинг қарорлари тавсия этувчи характерга эга бўлади. Демак, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари айрим мамлакатларда, давлат муассасалари ва шу мамлакатда ташкил қилинадиган миллий давлат муассасалари томондангина эмас, балки халқаро ташкилотлар томонидан ҳам назорат қилинади. Сабаби инсон ҳамма ерда тенг туғилади ва у энг олий қадрият ҳисобланади. Ҳар бир киши миллати, ирқига қараб бирон-бир камситишга учрамаслиги ёки ҳеч қандай имтиёзга, бошқа кишиларга нисбатан эга бўлмаслиги керак. Ҳамма ерда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари бир хилда бўлишини таъминлаш мақсадида уларни амалга ошишини назорат қилувчи халқаро ташкилотларнинг мавжуд бўлишига зарурат туғилади.

Ушш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг амалга ошишини таъминловчи муассасалар қайсилар? Аввало шундай халқаро ташкилотларни кўриб чиқайлик.

Халқаро ташкилотлар.

Бунда энг биринчи, дунёдаги энг йирик халқаро ташкилот, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)ни назарда тутамиз. БМТ 1945 йил 24 октябрда ташкил топган ва 1995 йил мартгача таркибига 185 мамлакат аъзо бўлиб кирган йирик халқаро ташкилотдир. 1992 йил мартдан Ўзбекистон Республикаси ҳам БМТ аъзоси ҳисобланади. Унинг асосий ҳужжати — Низомда ташкилотни ташкил этиш мақсадлари курсатилган бўлиб, улар орасида, — «инсон ҳаётини яхшилаш мақсадида биргаликда ҳаракат қилиш, дунёда қашшоқликка, хасталикка, саводсизликка барҳам бериш, экологик инқирозни тўхтатиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига бўлган ҳурматлашни рағбатлантириш» алоҳида қайд қилинади. Демак, БМТнинг асосий вазифаларидан бири инсоннинг яшаш шароити-

ни яхшилашга таъсир қилиш ҳамда ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилинишига эришишдир.

Бу вазифани бажаришда БМТ узининг таркибидаги тузилмалар ва нодавлат ташкилотлар ёрдамига таянади. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда БМТнинг инсон ҳуқуқлари буйича Олий Комиссари ва БМТнинг инсон ҳуқуқлари комиссияси муҳим роль уйнайди. Улар бутун дунёдаги мамлакатларда инсон ҳуқуқ ва эркинликларига муносабат ҳақида маълумотлар туплайди. Ана шу маълумотлар асосида БМТ у ёки бу мамлакатда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг амал қилиниши қай даражада эканлиги ҳақида ҳулосалар чиқаради, уни жаҳонга маълум қилади. Ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга ошиши учун турли чоралар куради.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг амалга ошишини таъминлашда муҳим роль уйновчи яна бир халқаро ташкилот бу — Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотидир. Бу ташкилот 1970 йил бошида, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик буйича Кенгаш номи билан ташкил топган. Унинг асосий мақсади Шарқ билан Ғарб уртасида яхши муносабатлар урнатиш бўлган. 1994 йил Будапешт учрашувида у Кенгашдан ташкилотга айлантирилди. Унинг аъзолари 53 мамлакат ҳисобланиб, Ўзбекистон ҳам тенг ҳуқуқли аъзосидир. ЕХХТнинг муҳим вазифаларидан бири давлатлар уртасида инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасида самарали муносабатлар урнатиш, инсон ҳуқуқларига амал қилишни кузатиш, шу ишда давлатларга ёрдам беришдир.

Ташкилотга аъзо бўлган давлатлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ҳамда амалга ошириш мажбуриятларини олган.

1992 йил июлда Хельсинкида қабул қилинган ҳужжатда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг аниқ чора-тадбирлари белгиланди. Озчиликни ташкил этувчи миллатлар иши буйича Олий Комиссар лавозими ташкил этилди. Инсон ҳуқуқларига амал қилишни назорат остига олишда ЕХХТнинг демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари буйича Бюроси муҳим роль уйнайди. Бюро ташаббуси билан 1996 йил 11—13 сентябрда Тошкентда «Инсон ҳуқуқлари буйича миллий муассасалар» мавзусида семинар утказилди. Унда Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларига амал қилиш, уларни таъминлашни назорат қилувчи ташкилот ва муассаса-

ларнинг фаолияти масалалари муҳокама қилинди. Семинарда куплаб хорижий мамлакатлар вакиллари иштирок этиб, Ўзбекистонда бу борада олиб борилаётган ишларга ижобий баҳо беришди.

Лекин бу Халқаро ташкилотлар дунёда мамлакатлар ҳаддан ташқари куплиги туфайли инсон ҳуқуқларининг тула равишда назорат қилиниши имкониятига эга эмас. Инсон ҳуқуқларининг амал қилинишини назорат қилишни яхши йулга қуйиш мақсадида ҳар бир мамлакатда махсус муассасалар тузилади. Бундай ташкилотлар ҳам иккига булиниши мумкин. Биринчиси — давлат ташкилотлари, иккинчиси — нодавлат ташкилотлар.

Шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатини фақат конституциялар ва қонунларда белгилаб қуйилишининг узи кифоя қилмайди. Баъзи шахсларнинг, мансабдор шахсларнинг, давлат органлари ва бошқа муассасаларнинг қонунсиз хатти-ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги туфайли шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари поймол қилинади. Ана шу ҳолга иложи борича барҳам бериш мақсадида ҳар бир мамлакатда инсон ҳуқуқларининг амалга ошишини назорат қилувчи муассасалар тузишга зарурат туғилади.

Миллий ташкилотлар.

Ўзбекистонда ана шундай ташкилотлардан бири Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакилидир. Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили Олий Мажлис депутатлари орасидан Олий Мажлиснинг ваколат муддатига сайланади. У фақат Олий Мажлис олдида ҳисоб беради. Вакил уз фаолиятини Ўзбекистон Конституцияси ва бошқа қонунларга ҳамда халқаро ҳужжатларга асосланиб иш юритади. Унинг асосий вазифаси бошқа тузилмалар (ташкилот ва органлар) билан бирга инсон ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисидаги қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда халқаро ҳужжатларга риоя қилишни таъминлаш ҳисобланади.

Вакил Ўзбекистон фуқаросининг ва Ўзбекистонда яшовчи бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари бузилганлиги тўғрисидаги шикоятларни куради. Шикоятлар давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг узини-узи бошқариш органлари устидан берилиши мумкин. Фақат у вакиллик органлари — Олий Мажлис ва халқ депутатлари устидан, фуқаролар ўртасида ҳуқуқ

бузилиши натижасида вужудга келувчи баҳслар, ҳарбий бошқарув муассасаларига тааллуқли ҳарбий бошлиқлар устидан бериладиган шикоятларни курмайди.

Шикоятни куриш давомида вакил

— шикоят қилувчига уз ҳуқуқини ҳимоя қилиш воситаларини тушунтириш;

— шу шикоятни ҳал қилиш ваколатига эга давлат органлари, мансабдор шахсга юбориш;

— шикоятни текшириш ва ҳал қилиш учун зарур ҳужжатларни тегишли идоралардан сўраб олиш;

— давлат органларига ҳеч қандай тўсиқсиз кириш;

— мустақил ёки ваколатли органлар билан бирга текширув ўтказиш;

— мансабдор шахслардан тушунтиришлар олиш;

— тегишли идоралардан шикоят буйича эксперт хулосаларини олиш ҳуқуқига эга.

Вакил шикоятни куриши натижасида ҳуқуқ бузилишини аниқламаса, бу ҳақда мурожаат қилувчига жавоб беради. Ҳуқуқ бузилиши аниқланган тақдирда эса, тегишли идораларга ҳуқуқ бузилишини тиклаш ҳақида тавсия юборади. Суд органларига ҳам кучга кирган суд қарорларини текшириб куриш ҳақида мурожаат қилиши мумкин.

Вакил уз ташаббуси билан ҳам инсон ҳуқуқ ва эркинликларига доир қонунларга амал қилиниши ҳақидаги масалаларни текшириш мумкин. Вакил уз фаолиятини самарали амалга ошириш, тесгишли ҳужжатлар тайёрлаш учун олимлар ҳамда мутахассисларни жалб этиши мумкин. Вакилнинг хатини олган идоралар хатни бир ой ичида куриб чиқишга мажбур. Агар унинг тавсияси рад этиладиган бўлса, буни асослаб бериши керак.

Вакил ҳузурида жамоатчилик асосида фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига амал қилиш буйича комиссия тузилади. Комиссия ишига вакил раислик қилади.

Комиссиянинг асосий вазифаси:

— вакил номига келаётган ҳужжат ва мурожаатларни урганиш;

— инсон ҳуқуқларига амал қилиниши ҳолатлари ҳақида маълумотномалар лойиҳаларини тайёрлаш;

— аҳоли уртасида инсон ҳуқуқларига тааллуқли қонунчиликни тушунтириш, ташвиқот-тарғибот қилиш;

— халқаро ҳужжатлар ишлаб чиқаришда иштирок этиш ҳисобланади.

Комиссиянинг таклифлари вакил учун тавсия характерида булади.

Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари муҳофазасига катта эътибор берилмоқда. Ҳуқуқ ва эркинликларнинг муҳофазасини янада кучайтириш мақсадида 1996 йил 31 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида кура «Инсон ҳуқуқлари буйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази» тузилди. Бу орган давлатга қарашли булиб, у инсон ҳуқуқлари масалаларини таҳлил қилувчи, шу хусусда маслаҳатлар берувчи мамлакат миқёсида инсон ҳуқуқлари соҳасидаги фаолиятларни мувофиқлаштириб турувчи идоралараро органдир. Унинг мақсади:

— инсон ҳуқуқлари муҳофазасини кучайтириш;
— халқаро ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотлар билан ҳамкорликни кенгайтириш;

— давлат муассасалари ходимлари ҳамда аҳолининг инсон ҳуқуқлари буйича билими ва маданиятини оширишга кўмаклашиш ҳисобланади.

Шу мақсадлардан Инсон ҳуқуқлари буйича миллий Марказнинг асосий вазифалари келиб чиқади. Улар қуйидагилардир:

— инсон ҳуқуқларининг тула амалга ошишини таъминлашни назарда тутувчи миллий ҳаракат режасини ишлаб чиқиш;

— Конституция, Қонунлар ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ меъёрлари қоидаларини амалга ошириш стратегиясини ишлаб чиқиш (яъни тадбирларни белгилаш);

— инсон ҳуқуқлари соҳасида мамлакатимизнинг халқаро ва миллий ташкилотлар билан ҳамкорлигини ривожлантириш;

— мамлакатимизда инсон ҳуқуқларига риоя этилиши ва ҳуқуқларнинг муҳофаза қилиниши ҳолати тўғрисида миллий маърузалар, маълумотлар тайёрлаш;

— давлат ҳокимияти органлари ва жамоат бирлашмаларига инсон ҳуқуқлари соҳасида маслаҳатлар бериб туриш;

— мамлакатда инсон ҳуқуқларининг амалга ошишини таъминлаш, муҳофаза қилиш аҳволини таҳлил қилиш, бу соҳада тарғибот ишларини олиб бориш, уқув-услубий адабиётларни нашр этиш ишларини мувофиқлаштириш;

— давлат органларининг инсон ҳуқуқларига риоя этиши ҳамда ҳуқуқларни муҳофаза қилишни янада такомиллаштиришга қаратилган тавсиялар тайёрлаш;

— инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилишга қаратилган тадқиқотларни ташкил этиш.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази юридик шахс ҳисобланади, яъни у мустақил ташкилот, ўз маблағи ва мулкига эга. Миллий марказга Республика Президентининг Фармони билан тайинланадиган директор бошчилик қилади. Директорнинг уринбосари Вазирлар Маҳкамаси томонидан тайинланади. Миллий марказнинг иш фаолияти Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган қарор билан тартибга солинади.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилувчи органлардан бири суд ҳисобланади. Суд органлари ҳокимиятнинг алоҳида тури бўлиб, улар қонунчилик ва ижро ҳокимиятидан мустақилдир. Уларнинг мустақиллиги шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, алоҳида шахсларнинг ва давлат органларининг, масабдор шахсларнинг ҳар қандай тажовузлардан сақлаш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасида «Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг гайри-қонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади», деб таъкидланган. Бу — Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир шахс, кимлигидан қатъий назар, ўз ҳуқуқ ва эркинликлари бузилса ёки уни бузилади деб ҳисобласа, судга мурожаат қилиши, суд эса мурожаатни куриб, ҳуқуқ, эркинлик бузилишини аниқласа, уни тиклаши зарурлигини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасининг «Судлар туғрисида»ги қонунининг 4-моддасида суднинг вазифалари белгиланган бўлиб, улар орасида судларнинг Республика Конституцияси ва бошқа қонунларда ҳамда инсон ҳуқуқлари халқаро ҳужжатларда эълон қилинган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этишни кафолатлаш алоҳида қайд этилган. Демак, судларнинг асосий вазифаси, купчилик тасаввур қилганидан, жазо тайинлаш эмас, ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошишини таъминлашдир. Ана шу вазифалардан уларни жазолаш вазифаси келиб чиқади, чунки

суд жазони ҳуқуқ ҳамда эркинликларни бузувчиларга тайинлайди.

Ўзбекистонда ҳар бир шахснинг судга мурожаат қилиши ҳуқуқини кенг амалга ошишини кузлаб, «Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қонунлар устидан судга шикоят қилиш тугрисида» махсус қонун қабул қилинган. Шу қонуннинг 1-моддасида «Ҳар бир фуқаро давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг узини-узи бошқариш органлари ёки мансабдор шахсларнинг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) билан уз ҳуқуқлари ёки эркинликлари бузилган деб ҳисобласа, шикоят билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга» деб ёзилган. Қонуннинг шу моддасининг давомида Ўзбекистон ҳудудида яшовчи, фуқаролиги булмаган ёки чет эл фуқароси булган шахсларнинг ҳам судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга эканлиги белгиланган.

Ҳар бир фуқаронинг шикояти судда ҳар томонлама текширилиб, шикоят юзасидан қарор чиқарилади. Суд шикоятни куриш давомида уни асосли деб топса, мурожаат қилувчининг талабини қондиради ва ҳуқуқ бузилишига сабаб булган органларга ҳуқуқни тиклаш мажбуриятини юклайди. Суднинг шикоят юзасидан чиқарган қарорини бажариш мажбурийдир. Судга шикоят қилувчи суд қарорига рози булмаса, юқори судга мурожаат қилиши мумкин.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этишни назорат қилишда Прокуратура органлари алоҳида роль уйнайди. Улар аввало бошқа ҳар қандай қонунлар сингари, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари мустаҳкамланган қонунларга амал қилиниши устидан назорат олиб боради. Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тугрисида» қонунининг 3-моддасида Прокуратура органларининг инсон ва фуқароларни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилган қонунларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан назорат олиб борилиши белгиланган. Прокуратура органлари ҳуқуқ ва эркинликларни бузиш ҳолини аниқласа, тегишли муассаса ёки мансабдор шахсларга ҳуқуқ ва эркинликларни тиклаш ҳақида талабнома юборади, прокурорнинг талабномасини бажариш ҳамма учун мажбурий.

Ўзбекистон Республикасида фаолият курсатаётган

турли давлат органлари, мансабдор шахслар ҳам у ёки бу шаклда, миқдорда инсон ҳуқуқларини ҳимоя ҳамда уларга амал қилишни назорат қилиш вазифасини бажаради. Ҳатто давлат бошлиғи Президентнинг ҳам бу масалага тааллуқли фаолияти бор.

Конституциянинг 93-моддасида, Ўзбекистон Республикаси Президенти фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир, деб курсатилган. Ҳуқуқ ва эркинликларнинг бажарилиши кафили сифатида Президентнинг белгиланиши, бу масаланинг нақадар муҳим эканлигини курсатади. Президентнинг бу вазифасини бажаришда Президент Девонида ташкил қилинадиган турли тузилмалар ёрдам беради. Девондаги фуқароларнинг қабулини уюштирувчи қабулхона куплаб фуқароларни қабул қилиб, уларнинг шикоятларини куриб чиқади ёки шикоятларни куриш учун ваколатли идораларга юборади. Натижада ҳуқуқ ва эркинликлар тикланади. Қабулхонага келган шикоятлар натижасида республикада ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга ошиш ҳолати назорат қилинади.

Ўзбекистон Республикасида маҳаллий вакиллик органлари халқ депутатлари Кенгашлари ва маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари — ҳокимлар ҳам инсон ҳуқуқларининг амалга ошишини таъминловчи ва назорат қилувчи тузилмалардан ҳисобланади. «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонуннинг 24 ва 25-моддаларида фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини назорат қилиш — бу органлар ваколатига киритилган.

Ўзбекистонда шахсларнинг ҳуқуқларини таъминлаш, бузилган ҳуқуқ ва эркинликларни қайта тиклаш учун самарали ҳуқуқий асос яратилган. Ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашга қаратилган қонунлар орасида «Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида»ги 1994 йил 6 майда қабул қилинган қонун муҳим роль уйнайди. Бу қонун фуқароларга ва Ўзбекистонда яшовчи бошқа шахсларга уз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишга ёрдам беради. Шу қонун асосида ҳар бир шахс ҳар қандай давлат органига мурожаат қилиши, давлат органлари ва мансабдор шахслар уларнинг манфаатини ҳимоя қилиши зарур.

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ИНСОН ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИК- ЛАРИНИНГ АМАЛГА ОШИШИНИ НАЗОРАТ ҚИЛУВЧИ МУАС- САСАЛАР

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг амалга ошишини назорат қилувчи органлар, тузилмалар турли мамлакатларда турлича ташкил қилинган. Баъзи мамлакатларнинг бу борадаги тажрибаларини билиш ҳам, урганилаётган масалани янада чуқурроқ билишга олиб келади.

Қардош Қозоғистон Республикасида Президент ҳузурида инсон ҳуқуқлари буйича комиссия фаолият кўрсатади. Бу комиссия давлат бошлиғи ҳузуридаги маслаҳатчи орган ҳисобланади. Унинг асосий вазифаси Президентнинг инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолати бўлишлигига ёрдам беришдир. Комиссия ўз номига келган мурожаатлардан ташқари, Президент номига келган мурожаатларни ҳам куради. Комиссиянинг таркиби: раис, раис уринбосарлари, котиб ва комиссия аъзоларидан иборат. Улар Қозоғистон Президенти томонидан тасдиқланади. Комиссия мажлиси ҳар кварталда камида бир марта утказилади.

Комиссия қошида жамоатчилик асосида эксперт кенгаши ташкил қилинади.

Ривожланган демократик мамлакатларда инсон ҳуқуқларига амал қилишни назорат қилувчи тузилмалар фаолияти узоқ тарихга эга. Агар Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари буйича вакил мустақиллигимиз туфайли вужудга келган бўлса, хорижий мамлакатларда шундай тузилмалар бир неча йиллардан бери мавжуд ва улар турли шаклда ташкил қилинади.

Инсон ҳуқуқларининг амал қилишини назорат қилувчи муассасалар халқаро юридик атама ҳисобланувчи «Омбудсман» деб номланади. Бу шведча сўз бўлиб, кимнингдир манфаатини ифодаловчи, деган маънони билдиради. Яъни шахснинг манфаатини ифодалайди. Омбудсман айрим мамлакатларда сайланадиган, айрим мамлакатларда тайинланадиган шахс бўлиб, у инсон ҳуқуқларига амал қилишни назорат қилади. Агар прокуратура органлари инсон ҳуқуққа амал қилишни фақат қонун асосида назорат қилса, Омбудсманлар бу масалани мақсадга мувофиқлик, виждонлилик, адолат нуқтаи назаридан назорат қилади. Бундай мансабдор шахслар, яъни омбудсманлар турли мамлакатларда турли номлар билан аталади. Масалан, Швеция, Да-

ния, Ҳиндистонда омбудсман, Испания ва Колумбияда халқ ҳимоячиси, Францияда воситачи, Руминияда халқ адвокати, Россияда инсон ҳуқуқлари бўйича вакил ва ҳоказо. Улар турли давлат органлари томонидан турли муддатга сайланади ёки тайинланади. Испанияда беш йил муддатга парламент томонидан сайланади. Францияда Вазирлар Кенгаши томонидан тайинланади.

3 Аксарият купчилик мамлакатларда Омбудсманларга ҳар қандай фуқаролар бевосита мурожаат қилишлари мумкин. Улар ҳуқуқ ва эркинликлар бузилишини аниқласа, тегишли идораларга ҳуқуқ ва эркинликларни тиклаш ҳақида таклиф киритади. Омбудсманларнинг таклиф ва тавсиялари тегишли органлар томонидан бажарилмаса, рад этилса Омбудсманлар суд органларига ёки парламентга мурожаат қилишлари мумкин.

Демак, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг бузилиш ҳоллари аниқланганда, уларнинг ўзи ҳуқуқ ва эркинликларни тикламайди. Уларни тиклашни тегишли органлардан сўрайди. Тегишли идоралар бундай таклифни инобатга олмасалар, унда ҳуқуқ ва эркинликларни тиклаш ҳақида судга мурожаат қиладилар.

Саволлар ва топшириқлар

1. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларига амал қилиниши нима учун назорат қилинади?

2. Қандай муассасалар ҳуқуқ ва эркинликларга амал қилишни назорат қилади?

а) халқаро ташкилотлар.

б) мамлакат доирасида ташкил қилинадиган ташкилотлар.

3. Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакилининг вазифаси, ваколатлари қандай?

4. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий марказининг вазифалари нималардан иборат?

5. Билсиз қандай давлат органлари инсон ҳуқуқларининг амалга ошишини таъминлайди?

6. Хорижий мамлакатларда инсон ҳуқуқ ва эркинликларига амал қилишни назорат қилувчи органлар қайсилар?

МУНДАРИЖА

Кириш	3
1-м а в з у. «Инсон ҳуқуқлари» махсус курсини урганишнинг аҳамияти	6
2-м а в з у. Инсон ҳуқуқларининг тарихий ривожланиши	16
3-м а в з у. Жамиятда шахснинг урни ва унинг ҳуқуқий ҳолати. Ҳуқуқ ва эркинлик тушунчаси	33
4-м а в з у. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги ҳужжатлар	47
5-м а в з у. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар	62
6-м а в з у. Сиёсий ҳуқуқлар	76
7-м а в з у. Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар	84
8-м а в з у. Ҳуқуқ ва эркинликлар кафолати	94
9-м а в з у. Фуқароларнинг бурчлари	112
10-м а в з у. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг амалга ошишини назорат қилувчи муассасалар	129

Озод Тиллабоевич ХУСАНОВ,
Омина Абдурахмоновна КАРИМОВА,
Худойкул Тожиевич АЗИЗОВ,
Ҳамида ТУЙЧИЕВА, Зокирбой Юлдашбасвич КАРИМОВ

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1997

Мухаррир *Г. Зокирова*
Бадний муҳаррир *А. Баҳрамов*
Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*
Мусахҳиҳ *Ю. Бизаатова*

1997 йил 12
1997 йил 12

Теришга берилди 28.01.97. Босишга рухсат этилди 3.03.97. Бичими 84x108^{1/32}. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоги 7,56. Нашриёт ҳисоб табоги 6,56. Адади 300000 нусха. Буюртма № 959.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳона-
си, 700083, Тошкент ш., «Буюк Турон» кучаси 41.

Инсон ҳуқуқлари: (махсус курс) // О.Хусанов,
О.Каримова, Х.Азизов ва бошқ.; Масъул муҳаррир
О.Хусанов.— Т.: Шарқ, 1997.— 144 б.

1. Автордош ва бошқ.